

Ծերենց

ԹԷՈՂՈՐՈՍ
ՌՇՏՈՒՆԻ

eMatenadaran.

Ծերենց

Թւոդորոս Ռշտունի

«Aegitas»

Ծերենց

Թեոդորոս Ռշտունի / Ծերենց — «Aegitas»,

«Թեոդորոս Ռշտունի»՝ պատմական վեպ Ծերենցի հեղինակությամբ: Հրատարակվել է 1881 թվականին: Այս վեպում արտահայտված են Ծերենցի ընթրնունները՝ կապված հայ ֆեոդալական իշխանության ներքին հակասությունների եւ պետականության անկման հետ: Թեման վերցված է 7-րդ դարում Հայաստանում տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններից: Ներկայացնելով Բյուզանդիայի եւ Պարսից պատերազմների թատերաբեմ դարձած Հայաստանի ծանր վիճակը՝ Ծերենցը ժողովրդին կոչ է անում դուրս գալ ընդդեմ բռնակալների: Ծերենցի քաղաքական երազանքը, հասարակական իդեալները խարսխվում են 18-րդ դարի եվրոպական լուսավորիչների գաղափարների վրա: Նա երազում էր պետական այնպիսի համակարգ, որտեղ կգործեր հասարակության բոլոր դասերի «բարոյական միասնության» դաշինքը:

Содержание

ԳԼՈՒԽ Ա	5
ԳԼՈՒԽ Բ	11
ԳԼՈՒԽ Գ	15
ԳԼՈՒԽ Դ	20
ԳԼՈՒԽ Ե	25
ԳԼՈՒԽ Զ	29
ԳԼՈՒԽ Է	34
Конец ознакомительного фрагмента.	36

Ծերենց Թեոդորոս Ռշտունի

ԳԼՈՒԽ Ա

Ազնի Բարեկամին
ՏՕՔՏՕՌ ՌՈՄԱՆ ՊԱԽԼՈՎԻՉ ՆԱԴԻՐԵԱՆՑԻ
ՆՈՒԻՐԷ ԶԱՅՍ ԵՐԿ
ԾԵՐԵՆՑ
ԳԼՈՒԽ Ա

Փոքրիկ խումբ մը տասը-տասներկու ձիաորաց, շտապալու Բագրեանդայ արեւելեան կողմը՝ Կ'ոգովիտի հիւսիսը կը դիմէր, ժամանակը երեկոյեանալու մօտ էր, եւ յայտնի կ'երեւար թէ այդ խումբը բաւական հեռուն կ'ուզար՝ երբ դիտող աչք մը նկատէր լռութիւնը, որ յոգնածութեան հետեւանք էր, արեւն այրած կերպարանքները եւ փոշին, որ ամենուն ըզզեատները կը ծածկէր եւ ձիերուն քրտինքը, որ կը թորէր:

Պատանի մը շքեղ հագուած, գեղեցիկ նժոյգի մը վրայ նստած կը ձիավարէր. իր կերպարանաց փափկութեան ու գեղեցկութեան հետ տխրութիւն եւ հոգ նկարուած կին երեսին վրայ: Չէր խոսէր, չէր նայէր շուրջը, այլ միայն ճամփան կը շարունակէր: Ուր ետեւն շրջայ պատող խումբը թէ իր սպառազինութենէն, թէ՛ խրոխտ եւ զինուորական կերպէն կը յայտնէր թէ թիկնապահք էին այդ պատանուոյն, որ իշխանագուն մ'էր:

Աշնան շամանդաղը եւ մուխը միատեղ իջան երկրիս վրայ, երբ մեր խումբին գլխաւորը, որ հիսնամեայ, մեծագլուխ, ցլապարանոց մարդ մ'էր եւ որ երիտասարդին աջ կողմն կը ձիավարէր, դարձաւ պատանուոյն եւ հաստ, բայց կամաց ձայնով ըսաւ.

– Ահա Վարդանայ բերդ, լոյսերը կ'երեւանք իշխան, քառորդ մը միայն ճանապարհ ունինք: Կ'երեւի թէ շատ յոգնեցար:

– Յոգնութիւնը հոգ չէ՛, Զաւէն, – պատասխանեց երիտասարդը, – մայրս վախեմ մտատանջութեան մէջ է հիմա:

Դարձեալ լռութիւն յաջորդեց, միայն ձիերու սնբակներու ձայնը կը լսուէր. ձիաոր մը փոքորկելով գնաց աներեւութացաւ, եւ խումբը փոքրիկ լիճի մը քովն պտոյտ ընելով եւ ժայռն ի վեր բարձրանալով մեծ դռան մը առջեւ կանգնեցաւ. ձիերը սկսան խխնջել եւ գետինը ծեծելի դռները ճոնչեցին բացուեցան, Վարդանաբերդի գաւիթը ջահերով լուսաւորուեցաւ վայրկենին, պատանին հագի թէ իջաւ ձիեն՝ երիտասարդ սեւագգեստ կին մը տեսնուեցաւ, որ դահլիճին սանդուխին գլուխը կեցուած իրեն կը նայէր: Ի՞նչ կար նորա անբացատրելի նայուածքին մէջ: Այսչափ միայն կարելի է գրուցել, որ զգայուն մօր մը բոլոր սէրը, յոյսը այդ նայուածքին մէջ էր, թէպէտ ամսուան մը հեռաւորութիւն միայն բաժնէր էր այս մայրը գաւկէն: Մայր, որդի իրար դիմեցին, համբոյր, գրկախառնութիւն, «որդեակ», «մայր», «սիրելի», «սիրեցեալ», քանի մը կաթիլ արտասուք գուարթ երեսներու վրայ, եւ ահա այդ քնքուշ երիտասարդ մայրը իր գաւկին ձեռքն առած՝ իբրեւ թէ յափշտակելով, մտաւ ներս, անցաւ դահլիճը, տարաւ իր սենեակը, նստաւ եւ նստեցուց քովը, հարցմունքներ իրարու կը յաջորդէին, հագի թէ կիսակատար պատասխաններու տեղիք կար. հոն ամէն բանի վրայ կը խօսուէր. ճանապարհին վրայ՝ թէ վտանգ կա՞ր, թէ Ռշտունեաց Տիկինն ինչպէ՞ս էր, թէ Ոստանին հաւնէ՞ր էր որդին, թէ Վանայ ծովը եւ Վարդանաբերդի լիճը ի՞նչ տարբերութիւն ունէին իրարմէ. վերջապէս յայտնի էր թէ մայր մը կար դորովասիրտ եւ որդի մը, որ իր մայրը կը պաշտէր: Բայց յանկարծ այս մայրը իբր խոր քունէ արթնացաւ, թողուց գաւկին ձեռքը.

– Սակայն դու, որդեակ Գրիգոր, որ այս ժամուս կը հասնիս, անշուշտ անօթի ես. ձայն չես հանէր, եւ ես՝ վա՛յ ինձ, որ քեզմով միայն համբացեալ՝ բոլորովին մոռցայ հարցնել... Աղջկո՛ւնք, – կ'ըսէր նաժիշտներումէ, – շուտ կերակուր հրամայեցեք...

– Իրաւ, սիրելի մայրիկ, ութ թերեւս ւաւելի ժամ կայ, որ ոչ հաց եւ ոչ ջուր մտած է բերանս, բայց որ քեզ տեսայ մոռցայ անօթութիւն եւ յոգնածութիւն:

– Ո՛հ, – կ'ըսէր մայրը դարձեալ տեսնելով տղուն փոշին եւ քրտինքը, – շուտ ջուր բերէք, զգեստ բերէք...

Եւ երբ կոնքը աղախին մը գունս բռնած՝ ուրիշ մը ջուր կը լցնէր, ինք Տիկին մայրը ձիւնի պէս թեւերը սոթսած փոքրիկ բօթիկ ձեռքերով իր գաւակին գլուխը կը լուսնար. ծայրերը ոսկեթել բանուած դենջակով մը սրբեց մագերը, որդուոյն սիրուն գլուխը իր ձեռքերուն մէջ՝ համբոյր մը դրաւ ճակատին, եւ նա մայրենի ձեռքը համբուրեց զգուանօք եւ շնորհակալ սրտի:

Երիտասարդը կ'ընթեր էր մօր հարցմունքներուն կը պատասխանէր միանգամայն:

– Ռշտունեաց Ոստանը չի բաղդատուի մեր պզտիկ դղեակին եւ լճին հետ, բայց եթէ հոն մեծութիւն, ընդարձակութիւն կը տիրէ, հոս վայելչութիւն մը կայ, որ կը գրաւի, հոն եթէ Մէթայ տիկին ընդարձակ գաւառի մը իշխանուի կը հրամայէ, կը սաստէ, կը պատժէ, կը փութէ, միշտ զբաղուած հագիւ թէ կանոնաւոր ժամանակ ունենալով ճաշելու եւ ընթրելու, հոս, Բիւրեղ տիկին լիկանջիկ նոյն գործքերն ւաւելի սահմանափակ գաւառի մը մէջ կը կատարէ եւ մայրաբար:

– Դու, որդեակ, լաւ ըսիր թէ հոն ընդարձակ գաւառ մը կայ կառավարելու, եւ ես կը խոստովանիմ թէ Մէթայի ըրածը կարող չէ՛մ ընել: Երբ մենք պզտի եւ տարեկից էինք՝ նա արդէն իր հասակաւ, իր համարձակութեամբ, գործունէութեամբ, եռանդուն բնաւորութեամբ մեծին եւ փոքրին վրայ տեսակ մը իշխանութիւն կը վարէր իր հայրենի տան մէջ. առանց Մէթայի խորհուրդ հարցնելու բան մը չէ՛ր կատարուէր տան մէջ, իսկ ես, որ իր փոքր քոյրը կը կարծուէի՝ կը զարմանայի այդ Ամատունեաց Օրիորդին վրայ, որ շատ անգամ առնացի ծպտեալ եղբայրներուն հետ որսի կ'երթար, ժայռերու, ավափայներու վրայ կը ձիւնալարէր յանդուգն քան գամեն երիտասարդը, եւ որ զարմանալին է՝ այսպիսի որսի արշաւանքի մը մէջ Թեոդորոս իրեն հանդիպելով եւ առանց սեռը իմանալու՝ այդ պատանուոյն հետ սիրով կապուէր էր. ուստի օր մը յանկարծ Ամատունեաց դղեակն երթալով եւ իր եղբարց հետ տեսութենէ վերջ Միսակը հարցնելու ելեր էր: Եղբարքը շփոթած էին պատասխանի համար, երբ Միսակ դարձեալ երեւցեր էր Ռշտունեաց իշխանագունին ծանր եւ լուրջ, եւ ամէն նիւթի վրայ ցոյց տուած էր իր սրամտութիւնը: Թեոդորոս, որ 15 – 16 տարու տղու մը հետ տեսութիւն ընել կը կարծէր՝ յափշտակուած էր դեռաբոյս հանճարէն, բայց վերջն իմանալով թէ Ամատունեաց Օրիորդն է այդ Միսակը եւ լաւ գիտնալով իր հօր՝ Վահրամ Ռշտունուոյն, խստութիւնը հայրենական ւաւանդութեանց պահպանութեան մասին, գաղտնի խնդրէր էր Մէթայէ, որ այդ համարձակութիւնքը չափաւոր է, եւ քիչ վերջը ծնողաց հաւանութեամբ ամուսնութիւնը կատարուեցաւ: Ուստի մի՛ զարմանար եւ մի բաղդատէր մեր հակառակ բնաւորութիւնները, ինչպէս քու հայրդ, աստուած լուսաւորէ հոգին, խաղաղասէր, հանդարտ, անկարելի էր բաղդատել Թեոդորոսի բռուն եւ խիստ բնաւորութեան հետ:

– Բայց դարձեալ ուսկի՞ց է, որ Ռշտունեաց ընդարձակ գաւառը եթէ գոհ է իր Տիկնոջ կառավարութենէն, մեր Կոզովտի գաւառը ւաւելի գոհ ու երջանիկ է իր տիրուհուոյն կառավարութենէն:

– Այս նաեւ շատ դիւրին է բացատրելի Մէթայ պարտաւոր է իր Թեոդորոսի պատերազմասէր բնաւորութեան եւ պաշտօնին պիտոյքը հոգալ, զօրք եւ դրամ հասցնել, ո՛յ գիտէ, երբեմն արտաքոյ կարգի յարկեր ձգել երկրին վրայ, երբ մե՛նք՝ մանաւանդ հօրդ մահուանն վերջ՝ կը տեսնես թէ ի՛նչ խնայութեամբ կապրինք... ես կը ճանչնամ Մէթայի բնաւորութիւնը՝ շատ առատաձեռն է...

– Ո՛չ, մայր իմ, այդ մասին կը սխալիս, Ռշտունեաց Ոստանը՝ շատ ւաւելի խնայողութիւն կայ քան թէ հոս. Տիկինը ծեր հագարապետ մը ունի՝ վերակացու իր տան՝ Յուսիկ անուն. մարդ, որ եթէ ազահութիւն բառը չիւնէր աշխարհքիս վրայ, կարծող էր ստեղծել. ամէն ոք կը գանգատի նորա դէմ, Տիկինն ինք առաջին, բայց ի՛նչ օգուտ, նա իր ընելիքը կը շարունակէ անխռով:

– Մէթայ ինչպէ՞ս կը համբերէ այդ մարդուն, իշխանը ուրեմն

– Ո՛չ, Մէթայ ինքն այդ մարդը պաշտօնի կարգեր է, եւ թէպէտ ամէն օր հետը կը վիճէ, բայց միշտ կը պահէ, եւ կը գրուցէ նաեւ թէ իր ամենահարկաւոր մարդը Յուսիկն է:

– Կ'երեւայ թէ Մէթայ ինքզինքը կը դաստիարակէ, – ըսաւ Բիւրեղ ծիծաղելով: – Բայց դու ինչպէ՞ս ժամանակդ կ'անցնէիր, Վարդ ինչպէ՞ս տեսար, ես փոքր տղայ գինք ճանչցած եմ:

– Շատ լաւ կորովի պատանի մ'է, իր մեծ գուարճութիւնը որսն է, երբեմն իրեն կ'ընկերանայի:

– Ըսել կ'ուզես թէ ակամայ:

– Բնական է, մայրիկ, ես միտքս չե՛մ դրած թէ մարդս միայն լեռները չափելու հայքար է ստեղծ եայ, մարդ ունի նաեւ աննիւթական մաս մը՝ նիւթականին հետ այն ալ պէտք է յագեցնել:

– Չիմա որ ընթրեցիր, ժամ է երթաս հանգչիս:

– Բայց, մայրիկ, քոյրերս երկուքն էլ քնացա՞ծ են, լաւ՞ են, առոյ դչ են:

– Երկուքն էլ լաւ եւ հանգիստ են:

– Զեռիս, Կամսարականն ո՞ր է:

– Քու Վասպուրական երթալեդ երկու-երէք օր վերջը թողուց գնաց Շիրակ, նա գիտես, առանց քեզի չի կրնար ապրիլ: Կ'երեւի թէ Բաղրեւանդ իրեն համար անապատ է, երբ դու չի կաս: Հաւանական է թէ վաղը կամ միւս օր կ'ուզայ:

– Ես էլ գինքը շատ կը սիրեմ, բայց կը փափագէի, որ գիս քիչ մը հանգիստ թողուր իր գինամարգութեամբք եւ քարոզութեամբք, որ միշտ կսկսին՝ «Մամիկոնեանց եւ Կամսարականաց սերունդի մը այսպէս կը վայելէ լինիլ կամ այդպէս չի վայելէր»:

– Շատ բարի, որդեակ իմ, – ըսաւ մայրը ժպտելով, – կարծեմ թէ երեք օր մը ազատ կրնաս լինիլ մօրեղբօրդ ձեռքեն, դժբախտութիւն մը եթէ կայ, հոն է, որ մայրդ գրեց ազատ պիտի չի թողու, երբ ամսուան մը հեռաւորութեամբ այնչափ կ'արօտցեր է:

– Այդ դժբախտութիւնը դու լաւ գիտես, սիրելի մայր, թէ իմ երջանկութիւնս է:

Այս ըսելով Գրիգոր մօրը ձեռքը համբոյրներով կը ծածկէր, եւ հրկուքն էլ կը պատրաստուէին ելնելու, երբ ամբողջին մեծ դռան զարկը երեք անգամ բախեց: Գրեթէ կ'էս-գիշեր էր, մայր ու տղայ իրարու երես նայեցան եւ իրենց նայուածքը հարցական մ'էր թէ ո՞վ կրնար լինիլ այն ժամանակ եկողը:

Նոյն հարցմունքը կրկնուեցաւ նաեւ նոյն միջոցին վարը պահապանաց եւ զօրականաց սենեակներուն մէջ: Չուէն անձնապահապետը, որ կօշիկները հանած՝ նստած տեղը մրափելով իր մարտդոթիւնը կը կատարէր, ցատկեց շտկուեցաւ եւ իր երկու խոր եւ փայլուն աչքերը դէպի դռուն սկսան նայիլ Դուրսի մեծ դռան պահապաններուն ամենքը ուշ կը դնէին եկողին կամ եկողներուն հետ կը խոսէին: Չտուեն արագութեամբ սուրը գլխուն վրայեն յափշտակելով դուրս ելաւ եւ դուռը դիմեց:

– Բացէ՛ք, բացէ՛ք, իշխանն է, Հայոց զօրավարը, Թեոդորոս Ռ-շտունին, – կ'ըսէր դուրսեն ձայն մը:

– Այս ժամանակ ամբողջին դուռը չի բացուիր, – կը պատասխանէր դռնապանը, – ո՞վ կուզէ թող լինի: Վաղն առաւօտ լոյծս աչքով բարի եկաք, հագար բարով:

– Տէ՛, դուք հայ չէ՞ք, քրիստոնէայ չէ՞ք, Հայոց զօրավարը գիշերով դուրս կը ձգէք:

Այս վիճաբանութեան վրայ էին, երբ Չուէն՝ դռնապանին քովն եկաւ եւ կամաց ձայնով քանի մը խօսք գրուցեց եւ մթութեան մէջ անհետ եղաւ: Նոյն միջոցին դուրսն էլ լռութիւն հաշորդեց:

Չտուեն շրջան մը ըրտով բերդին քարաժայռին մէկ կողմը, գաղտնի փոքրիկ դռան մը գնաց եւ ամենայն զգուշութեամբ բացաւ. հոն պահապան մը դնելով ինք անշշունջ ելաւ դուրս եւ իջաւ վար նայելու համար թէ ի՛նչ մարդիկ էին եկողները, տեսաւ քանի մը ձիաւորք, որ կեցեր կը գանգուէին թէ Հայոց զօրավարը անձամբ հասնելով դռները փակ պիտի գտնէր, եւ թէ այդ անձանօթը պատճառ եղած էր գիրենք ի Վարդանաբերդ բերելու: Այս խօսքերը լսելով Չտուեն առանց դանդաղելու դարձաւ մտաւ իր փոքրիկ դռնեն ներս եւ ամուր աղիսելեն վերջ գնաց դռնապանին եւ հրամայեց դռները բանալ անյապաղ:

– Բարո՛վ, բարով, եղբա՛րք, ձեր գալուստը, – ըսաւ Չուէն, – մի՛ գարմանաք եթէ զգուշութեամբ կը շարժինք այսպիսի ժամանակ, դուք էլ մեր տեղն եթէ լինիք կարծեմ թէ այսպէս պիտի շարժէիք:

– Ճշմարիտ է, եղբայր, ըսածդ, բայց մենք Հայոց գորավարին անունը ձեզ տուինք, որ ճամփան շեղեց գիշերս հոս օթագայելու համար, եւ այդ՝ հրաւիրանոք Կամսարական Սուրեն իշխանի մը, որ մեզի հետ ընկերացաւ, – պատասխանեց գորականաց մէկը, որ աւելի նշանատրն էր իր ընկերաց մէջ, արեւեն սեւցած երեսովը, փայլուն աչքերովը, վզին ահագին հաստութեամբը:

Չաւեն շուտ մը ներս մարդ դրկեց իմացնելու համար Թեոդորոսի գալուստը Սուրենի հետ: Արդէն Տիկինը եւ Գրիգոր պատուհաններէն մտիկ ընելով եւ լսելով այս խօսակցութիւնը, հրամայեցին սպասաւորաց լուսաւորել դահլիճը, երբ ձիոց խխնջիւններու եւ սմբակներու ձայնը, զինուոց շառաչիւնը եւ ջահերուն աղօտ լուսին փայլը անսովոր եւ յանկարծական կենդանութիւն տուին Վարդանաբերդի գաութին, կէս-գիշերուն լռութեան մէջ:

Պալատին ներքին դուռը բացուեցաւ, սպասաւորը ջահեր ձեռովին եւ Գրիգոր առջեւին իջան հիւրերը դիմաւորելու, եւ ահա ինքն Հայոց գորավարը եւ քովն Սուրեն Կամսարական սանդուխներէն վեր կ'ելնէին:

– Որդեակ Գրիգոր, բարի է գալուստդ, – ըսաւ Սուրեն եւ պատանին համբուրեց, – քեզ այս երեկոյ տեսնելու յոյս չունէի: Ահա այս գիշեր ձեզ երեւելի հիւր մը բերի, տեսնենք ի՞նչ ընդունելութիւն պիտի ընես:

– Ռշտունեաց Տէրը մեր փոքրկութիւնը կը պատուի, ինքն է տանտէրը, ինքն, որ յոյս եւ ապաւեն է բոլոր այ ազգին:

– Յոյս եւ ապաւեն աստուած ինքն է միայն, որդեակ իշխանագուն, – ըսաւ Թեոդորոս իր խոր եւ մեծ հայեցումովը պատանուոյն վրայ դարձնելով:

Այսպէս ստան մինչեւ մեծ դահլիճը այս երեք անձինք հետեւեալ քանի մը սպասաւորաց եւ թիկնապահաց, ուր վառարանը արդէն փայտերու բոցով կը ճարճատէր եւ կանթեղներու լոյսը կը գորացնէր: Այդ աշնան ժամանակին գիշերները բաւականին զգալի եւ ցուրտ են Հայաստանի այս կողմերը, եւ Թեոդորոս ախորժ աչօք նայեցաւ այդ բոցոյն եւ մօտեցաւ վայրկեան մը վառարանին:

Իսկ երբ Հայոց գորավարը թողուց վառարանը եւ դարձաւ՝ Սուրեն ու Գրիգոր անհետացած էին. իւր թիկնապահաց ակնարկ մը ձգեց, եւ ահա մէկը յառաջացաւ՝ սաղաւարտն առաւ գլխեն, եւ իւր նշանատր գլուխը երեցաւ: Թեոդորոս Ռշտունեաց Տէրը միջահասակ եւ հազիւ թէ յիսուն տարու մարդ մը կ'երեւար այն ատեն. իւր լայն ճակատը, իւր յօնքերու գորեղ կամարը, իւր ծանր եւ անխողով նայուածքը, իւր արծուի քիթը, իւր լայն կուրծքը, իւր բոլոր կերպարանաց հզօր համեմատութիւնը, աւելցնենք ասոնց վրայ իւր հակիրճ եւ վճռական խօսակցութիւնը՝ առաջին ակնարկին յայտնի կ'ընէին նշանատր մարդը, որ հրամայելու համար ստեղծուած էր:

Նորա, որ կը ճանչէին զինքը, գիտէին իւր արդարութեան ոգին, գիտէին իւր քաջասրտութիւնը, գիտէին իւր անդրդուելի հաստատամտութիւնը, իւր հայրենի կրօնից հաւատարմութիւնը, եւ որ հազուագիտն էր՝ մեծ եւ պզտի նախարարաց մէջ՝ գիտէին ժողովչրդեան վրայ անագատ եւ շինական ժողովրդեան վրայ իւր ունեցած գուրբը, որ միայն ճշմարիտ հայրենասիրութիւն կրնայ համարուիլ: Շատ անգամ, երբ բարձակից նախարարաց հետ կը խոսէր, կը յիշեցնէր թէ իրենց պարտաւորութիւնը ժողովրդաց հայր եւ պաշտպան լինիլն էր եւ ոչ հարստահարել, թէ աստուած համար պիտի պահանջէր այն անիրաւութեանց, որ հաւասար օտարին՝ կը գործադրէին զանազան գաւառներու մէջ: Եւ իշխանք, որ զաստուած շատ հեռու կը գտնէին իրենց անզգամութեանց սանձ դնելու համար՝ Թեոդորոսի երկիրդեն արդարութեամբ կը կառավարէին իրենց վիճակը: Ճշմարիտ հայրենասիրութիւն, որ ոչ զագգը շողորթոթելու եւ ոչ նախատելու մէջն է՝ կը զգար իւր արդար սիրտը եւ ուղիղ խորհրդածութիւնը. ինք կը տեսնէր եւ լաւ կը հասկնար թէ հայ ազգին թշուառութեան պատճառն գորաւոր ազգային կառավարութիւն մը չլինելն եւ նախարարաց անկուպար իշխանութենն առաջ կ'ուզար, որով երկրին մէջ կատարեալ անիշխանութիւն եւ փոքրիկ բռնաւորներ կը տիրէին, ստրուկք եւ խաղալիք օտարին: Եթէ ինք, որ հանճարի մարդ էր կը ջանար համոզել նախարարաց երեւելիքը միանալ դաշնակցութիւն մը կազմել օտարին բռնութենն ազատելու հայրենիքը

Եւ արդարութիւնը թագաւորեցնելու համար, կային այնպիսի թուանորթ կամ չարական կամ կարճատես մարդիկ, որ փախուստ կ'ուտային այդ միաբանութեան կապեն, երկրին տարածութիւնը, լեռներու անջրպէտքը ցցնելով, որոնց Թեոդորոս կը հարցնէր իրաւամբ թէ «ինչպէ՞ս ուրեմն այդ ընդարձակ տարածութեան մէջ՝ այդ լեռներու բարձրութենէն հայ կրօնք եւ հայ լեզու կրցեր էր ճամփայ գտնել եւ միացնել այդ ժողովուրդները հայ ազգութիւնը կազմելու համար»: Այդ մարդը, որ աչքերը տնկած Սասանեանց հզօր գահույից անկունը գուշակած էր, վասնզի ապականութիւնը եւ փտութիւնը տեսած էր թէ ի՛նչ աստիճանի հասած էին հոն Տիգրանի մայրաքաղաքին մէջ, այդ մարդը, որ նոյնպէս Կոստանդնուպոլիս նոյն տեսարանը նկատած էր Բիզանդական խարդախ եւ թունալից կառավարութեան մէջ, եւ հիմա կը տեսնէր Արաբիոյ անապատներէն վայրենի եւ բարբարոս կրօնամոլ ամբոխ մը, որ հագի թէ լսելի եղած աշխարհքիս՝ իբրեւ հրաբուխի բորբոքեալ գետ մը կը դիմէր, կը հասնէր, կը տոչորէր յաջորդաբար Դամասկոս, Եփես, Երուսաղէմ, Հալէպ, Անտիոք, Մենփիս, Աղեքսանդրիա, Տիգրան, որ ոչինչ չէր խնայէր, ոչ հասակ, ոչ սեռ, ոչ ալիք, ոչ սրբութիւն եւ ոչ կրօն, եւ որ սոսկալին է, կը տեսնէր ուրդ հրեղէն գետը հասած դիզուած Հայաստանի սահմանագլուխը սպառնալից. դառնացեալ կը մտածէր եւ իր բոլոր միտքն ու ջանքը հոն էր, որ այս պատուհասը հեռացնէ իւր հայրենեաց վրայէն: Եւ այս վիճակին դարման տանելու համար Յունաց Սպարապետը գնացեր տեսեր էր Կարին, եւ համոզէր էր զինքը ամենայն քաղցքութեամբ՝ զօրաւոր փաստերով եւ ապագային ահագին վտանգներն առաջ դնելով թէ պէտք էր շարժիլ եւ շարժիլ ամէն զօրութիւն: Եւ ինք անգործ չի մնալով կը շրջէր գաւառէ գաւառ՝ կը յորդորէր զամենքը եւ կը զօրացնէր հայկական գունդը:

Այս պտտճառու անցեր էր նաեւ Շիրակայ, որ այն ժամանակներ Կամսարականաց կը պատկանէր, եւ ուր Սուրէն իրեն ընկերացեալ զօրաց մեծ մասը Վարդանայ կերտ թողով՝ փոքր խումբով Վարդանաբերդ եկած էր Կամսարական իշխանին թախանձանք, որպէսզի աւելի հանգիստ ըլլէ:

Հագի թէ սաղաւարտը թողէր էր Թեոդորոս՝ կապոց մը գիշերային զգեստներ բերին սպասաւորք եւ Հայոց զօրավարը բոլորովին սպառազինութիւնը թողած առաւ սամոյրը վրան եւ երբ կուզեր տարածուիլ բազմոցին վրայ հանգչելու համար, ներս մտաւ Սուրէն քրոջը հետ միասին: Մամիկոնեան Տիկինը կ'ուզար համառօտ եւ ազնի խօսքերով բարի գալուստ մաղթելու Հայոց զօրավարին: Թեոդորոս քաղաքավար եւ քաղցր շնորհակալութիւն յայտնեց իրեն եղած հիւրընկալութեան, մանաւանդ որ ինք միշտ կը յիշէր թէ ինչ սերտ բարեկամութիւն կը կապեր Մամիկոնեան Տիկինը իւր կնոջ հետ:

– Ես շատ ուրախ եմ, Տէր, պատասխանեց Տիկինը, որ Գրիգոր այս վայրկեանիս դառնալով Ռշտունեաց Ոստանէն, ինձ բարի Հուրեր տուաւ ձեր Տիկնոջ եւ գաւակաց վրայ:

– Նո՞ր կ'ուզաս Ոստանէն, որդեակ Գրիգոր, եւ ամէնը ո՞ղջ, առո՞ղջ էին:

– Այո, Տէր, – պատասխանեց Գրիգոր:

– Երկիրս ի՞նչ վիճակի մէջ տեսար, որդեակ:

– Երջանիկ այնքան, որքան ոչ մի տեղ Հայաստանի մէջ:

– Ինչպէս Կ'ոգովտի գաւառը: Երկու-երէք անգամ այս տարուան մէջ անցայ այս տեղաց. եւ միշտ, ինչպէս սովորութիւնս է, գեղերը գիշերեցի. ամէն տեղ տեսայ երջանկութիւն. եւ Մամիկոնեանց Տիկնոջ գովութիւն եւ օրհնութիւն լսեցի այդ բարի եւ պատուական շինականաց բերնէն: Քիչ-քիչ ինձ համոզմունք կը դառնա թէ մենք երջանիկ ընելու համար ժողովուրդը կանանց պէտք է յանձնենք երկրին կառավարութիւնը, եւ միայն պատերազմով զբաղինք, միայն եթէ այն եւս կարենայինք յաջողութեամբ ի գլուխ հանել:

Եւ այս վերջի խօսքերն այնպիսի տխուր եղանակով մը գրուցուեցան, որ Սուրէն անգամ սկսաւ մտածել թէ ինչ պատասխան պէտք էր տալ: Բարեբախտաբար երկու սպասաւորք փայլուն պղնձէ սեղան մը բերին արծաթեայ սկաւառակներով բեռնաւորեալ, որ զանազան համադամք կը պարունակէին:

Տիկինը քաշուեցաւ գնաց իւր սենեակները, Սուրէն միայն սեղանակից եղաւ իշխանին, որ սակաւապետ եւ չափաւոր ընթրիքը շուտով վերջացուց եւ բարի գիշեր մաղթելով Սուրէնի

Եւ Գրիգորի իրեն պատրաստուած անկողինը մտաւ զբաղած երկրին պաշտպանութեան խորհրդովք մինչեւ որ քունը հասաւ մտքին եւ մարմնուն հանգիստ տալու համար: Նոյն վիճակին մէջ է նաեւ Գրիգոր, բայց իւր միտքը երկրի պաշտպանութեամբ չէր զբաղէր, այլ Ռշտունեաց Օրիորդին քաղցր պատկերը գինք կը յուզէր:

ԳԼՈՒԽ Բ

Սուրեն Կամսարական քառասնամեայ անձ մ'էր, թիկնաւետ, յաջողակ գէնքերու մէջ, կորովի ձեռք եւ մտք ինք. Կամսարական զարմին ամենն փոքր եղբայր լինելով եւ անգաւակ, եւ իւր կինը կորսնցնելով՝ որ շատ կը սիրէր, գրեթէ թողած էր հայրենի տունը Շիրակ, եւ իւր քրոջ Բիւրեղի վրայ մեծ սէր ունենալով նրա հետ կը բնակուէր Կոզովփս: Բայց քանի որ Գրիգոր կը մեծնար, իր՝ Գրիգորի վրայ սէրն էլ օրաուր կը մեծնար: Գրիգոր հանդարտ եւ խելօք էր բնատրութեամբ, իւր հօրը՝ Դաւիթ Մամիկոնէի պէս, որ սկար եւ հիւանդոտ լինելով չունէր հայ նախարարաց այդ ընդհանուր եղած գուարճութեանց, որսի, պատերազմի, մականախաղի, պերճութեան եւ անառակութեան սէրը, այլ ընհակառակն իւր մտաւոր կարողութիւնքը մշակելով՝ ուսմանց եւ գիտութեանց սէր ունէր: Նա նոյնը իւր գաւկին հաղորդէր էր: Վարդանաբերդ հայերէն եւ յունարէն գրոց հարուստ մատենադարան մը ունէր, եւ Մամիկոնեան իշխանին միմիայն ուրախութիւնն էր եւ մխիթարութիւն տեսնել իւր Գրիգոր վարժ եւ յաջողամիտ. ժամանակին գիտութեանց մէջ տարիքն յառաջադէմ: Իւր պալատը միշտ լեցուն էր գիտնական վարդապետներով եւ աշխարհահաժ ճամփորդներով. եւ Գրիգոր ուշի-ուշով մտիկ կ'ընէր ամէն խօսակցութիւն, որ նոր էին իրեն համար եւ միտքը կը զօրացնէին: Թէպէտ ծնողքը գոհ էին իրենց գաւկին մտաւոր զարգացմանն, բայց նոյնը կարելի չէր գրուցել Սուրենի համար, որ երբ Դաւիթ հոն չէր, կը մտնէր Գրիգորի սենեակը եւ յափշտակելով գրքերն առջեւն, «Մամիկոնեան պատանոյ մը համար շատ է եւ բաւական ինչ որ գիտես, քիչ մ'էլ ուրիշ մարգերու նայինք» ըսելով՝ սուսերամարտութեան, նիզակախաղութեան եւ ձիամարզութեան կրկնութիւններ ու կը զբաղեցնէր, առանց ուշ դնելու իւր քրոջ դիտողութեանց. շատ անգամ որսի տանելով հետը լեռներ, սարեր, ձորեր հետի կը քալցնէր, եւ երեկոյին, երբ Գրիգոր յոգնած, դադրած, տուն կը դառնար գրեթէ անկարող շարժուելու, ինք Սուրեն առաջինն էր նրա ծնողաց ըսելու թէ «Ահա այսպէս Վարդաններ եւ Վահաններ կը զարգանան եւ կը հասնին, եւ ոչ գրքերու առաջ ժամեր անցնելով»: Իսկ Դաւիթ, որ կը տեսնէր թէ տղան օրաուր կը զօրանար այդ մարմնամարզութեանն ժպտելով կ'ըսէր. Սուրեն եւ ես առանձին կատարեալ մարդ չենք, ես կարող միտք միայն եմ, նա կարող մարմին միայն է. աստուած տա, որ Գրիգոր երկուքն էլ ունենա:

Սուրեն զօրաւոր կազմուածքի տէր եւ անխոռով միտք, վասնզի ներկան՝ օրը եւ ժամը միայն կը մտածէր սովորաբար, որ ոչ Թեոդորոսի պէս ազգին չափազանց սիրահարն էր, եւ ոչ Գրիգորի պէս Ռշտունեաց Օրիորդին, անկողին եւ քուն մտաւ միանգամայն, եւ երբ արշալոյսին հետ արթնացաւ, դիմեց դահլիճը, տեսաւ, որ Թեոդորոս արդէն չի կար: Սպասաւոր մը թողթ մը տուաւ իրեն, որ չի լուսացած՝ սուրհանդակ մը բերած էր Թեոդորոսի, եւ որովհետեւ հրաման էր ո՛ր ժամանակ լինէր ամէն լուր իրեն հաղորդել ըսելին, թիկնապահքը մտէր էին սենեակը եւ աւէր էին թողթը. Թեոդորոս շուտ մը սպառագինեալ հեծէր էր երթալու եւ Սուրենի սպասաւորաց մէկուն տալով իր ընդունած թողթը, մեկնէր էր: Սուրեն կարդաց այդ համառօտ նամակը. – Ատոն Շահունի առ Թեոդորոս Ռշտունի. «Գիտութիւն լիցի, Հայոց զօրավար, որ յունաց բանակը կը մտնէ մէկ կողմէ, իսկ արաբք երկու գունդ բաժնուած, մէկը Երասխ անցեր է ի Նախշուան, միւս Արտագ մտէր է»:

Վայրկեան մը մտածեց Սուրեն եւ գնաց զգեստները հագաւ, երբ Գրիգորի ուղղուեցաւ՝ տեսաւ քոյրը, որ զինքը դիմաւորեց, եւ քաղցր ժպտով երկու ձեռները տարածելով՝ թող չի տալով, որ առաջ անցնի՝

– Ո՛չ, – ըսաւ, – Գրիգորը թող որ հանգչի:

– Բայց դու չես գիտէր, որ Թեոդորոս գնացեր է արդէն:

– Ինչպէ՛ս չեմ գիտէր, ես տեսայ նորա երթալը. բայց իմ գաւակս Հայոց զօրավար չէ, պէտք է որ հանգչի՝ քուն լինի եւ այս տարիքին մէջ զօրանայ:

– Ահա՛ կանանց ամենն լաւ՛, – գոչեց Սուրեն. – եթէ ձեզի թողուի տղան ճգնաւոր, վարդապետ, շատ-շատ թուամորթ կաթողիկոս մը պիտի ընէիք... Գիտե՞ս ի՛նչ ժամանակի

մէջ ենք, գիտե՞ս թէ վաղը ի՞նչ կրնայ հասնիլ գլուխնիս, ո՛չ դու միայն այն կը մտածես թէ Գրիգոր աչքեղ չի հեռանայ, անհանգիստ չլինի, իր ամէն կամքը կատարուի: Բայց ես կը մտածեմ, որ Գրիգոր իր խելքով, իր գիտութեամբ ոչ միայն Վարդանաբերդ նստի, Կոզովիտ եւ Բագրեւանդ կառավարէ մօրը պէս եւ մօրը պէս գոհ ընէ այդչափ ով զամենքը՝ նաեւ Թեոդորոս Ռշտունին, այլ ես կ'ուզեմ, որ լինի ատելի քան այս Ռշտունեաց Տէրը թէ հոգուով եւ թէ մարմնով, ես կուզեմ...

– Գիտեմ քու ամէն գրուցելիքներդ, շատ իրատունք ունիս, բայց դու այնչափ բարձր կը խօսիս, որ Գրիգոր կրնայ զարթնուլ, ե՛կ իմ սիրելի եղբայրս, եւ ինչ որ պիտի խօսիս իմ սենեակս խոսէ:

Այս ըսելով այդ գեղեցիկ կինը առաւ քաղցր բռնութեամբ եղբօրը ձեռքը եւ տարաւ սենեակը նստեց. դիմացը կանգնելով եւ ձեռքերը կտրծքին վրայ ծալլելով:

– Հիմա հոս գրուցէ՛ ինչ որ կ'ուզես, բոլոր ուշս քեզի է, – ըսաւ ժպիտը միշտ շրթունքներուն վրայ:

– Ժպտելու ժամանակ չէ, քոյրիկ: – պատասխանեց Սուրէն ձեռքի թողթը ցցելով եւ կարդալով նամակին վերջի խօսքերը:

– Եթէ յունաց բանակը Բագրեւանդ կը մտնէ՝ կը նշանակէ թէ մեր պաշտպանութեան կը դիմէ. եթէ Թեոդորոս կը շտապէ եւ կանուխ կը վազէ կ'երթայ կը նշանակէ թէ նախշուանայ կողմը մեր պաշտպանութեան կը դիմէ. եւ այս բանիս համար պէտք է որ ժպտի՞լն էլ արգիլուի:

– Ահա՛ կանանց ամենն լաւը, – կրկնեց Սուրէն: – Այդ խօսքերով կարծեցիր թէ ինձ պատասխա՞ն տուիր: Այսպիսի վիճակի մէջ բաւակա՞ն է ըսել թէ Թեոդորոս գնաց արաբաց դէմ, եւ մենք պէտք է ոտքերնիս, ձեռքերնիս արածենք անհոգ, անպիտան, դանդաղ նստինք: Այդ մարդը՝ այդ Թեոդորոս երբ «այդ թողթը Սուրէնի տուէք» կըսէ, այն կ'իմանայ, որ Սուրէն պէտք է շարժի, առնու Մամիկոնեանց զաւակը եւ դիմէ հոն, ուր արաբք կ'արշաւի, թումբ լինելու համար այդ սոսկալի թշնամուոյն դէմ, որուն առաջ ոչ բաւական ամրութիւն կայ եւ ոչ նուիրական բան մը աշխարհքիս վրայ:

– Բայց այդ Մամիկոնեանց շատաւիղը դեռ տասնեօթ տարու պատանի մ'է, յոգնած՝ նոր ճամփէ եկեր է, կէս-գիշերն անցած հագիւ անկողին մտեր է, իր տարիքին մէջ օրէնք չէ, որ այդ կատաղի գազանաս դէմ հոգին եւ մարմինը վտանգի դնէ եւ իր հօր տան ծուխը մարէ:

– Շատ կ'ուզէի, որ այս խօսքերը Թեոդորոսի անգամ մը գրուցէիր...

– Ի՞նչ գաղտնիք կամ ամօթ կայ այս խօսքերուս մէջ, որ չի կարենայի գրուցել. կարծեմ Վարդ երէկ իրիկուն հօրը հետ մէկտեղ չէր եւ չէմ կարծէր թէ վարը զօրականաց հետ ընթրեց, եւ հայրը բռնի մօրը գրկեն առաւ որդին արաբաց դէմ պատերազմելու կամ թումբ շինելու համար:

Այս խօսքերուն երբ Սուրէն սրտնեղութեամբ բերանը բացաւ պատասխանելու, Բիւրեղ առանց ժամանակ տալու «Ահա՛ կանանց ամենն լաւը», – գոչեց ծիծաղելով եւ նոյն րոպէին փոքրիկ ոտնաձայն մը լսելով սենեակին մէջ ետին դարձաւ եւ գեղեցիկ վեց տարեկան աղջիկ մը Սուրէնի գիրկը դրաւ. իսկ Սուրէն այդ սիրուն տղեկը գրկին մէջ սղմելով եւ համբոյրներով ծածկելով:

– Միրո՛ւն, աննման Արփենի, – կ'ըսէր, – ահա՛ կանանց ամենն լաւը դու ես, երբ մեծնաս՝ սա մայրիկեղ ատելի խելօք պիտի լինիս, ջանաս, որ քու զաւակներդ թուլամորթ, հոյլ դանդաղ չլինին...

– Ո՛չ, ո՛չ այսպիսի գրպարտութիւն զաւկիս համար չեմ ընդունիր, – եւ դռան մէջ տեսնելով որդին, – լաւ ժամանակին կը հասնիս, Գրիգոր, քեռուոյդ պատասխան տուր եւ հասկցու իրեն թէ ոչ թուլամորթ, ոչ հոյլ եւ ոչ դանդաղ ես:

– Իմ փափագս ալ այն է, որ ինձ իմացնէ Գրիգոր թէ ինք ըսածներուս բոլորովին հակառակ ժիր, գործունեայ, եռանդուն է, եւ գիտէ ժամանակին առնուլ իր գէնքերը, ազգի, կրօնքի եւ հայրենի իրաւանց վրայ պատերազմիլ:

– Եթէ դոքա վտանգի մէջ են ո՛ր մարդ կրնայ առանց վատութեան դրոշմը ճակտին կրելու փախուստ տալ այդ պարտաւորութենէն, – ըսաւ Գրիգոր ծանրութեամբ, եւ առաջ անցնելով

առաւ իր գիրկը Արփենին, որ իր փափկաթոյր թեւերը եղբօր վզին փաթաթելով, ուրախութեան համբոյրներով եւ տարիքին յարմար խօսքերով կը պատասխանէր այս գրկախառնութեան:

Իսկ Բիւրեղ անգամ մը այդ տեսարանին լռելեայն աչք ձգելէն վերջ՝ լռելեայն դուրս ելաւ, որպէսզի ոչ եղբայր եւ ոչ զաւկները տեսնեն իր արտասուքը:

Կաթիլ մը արտասուք շատ անգամ այնչափ գաղտնիք կը պարունակէ, որ յանձնապաստան եւ յիմար մարդ մը ոչ կը զգայ եւ ոչ կրնայ իմանալ, իսկ խոհուն մարդուն համար մտածութեան նիւթ մ'է: Այդ կինը՝ երիտասարդ, գեղեցիկ, քաղցր, զգայուն, որ իր եղբօր հետ ոտն առ ոտն կը կոուէր եւ կուգեր հեռացնել ամէն վտանգ որդուոյն գլխէն, ոչ միայն պաշտպան, յոյս, ժառանգ անձին, զաւկներուն եւ երկրին կը տեսնէր այդ սողուն վրայ, այլ նաեւ իր հօր կենդանի յիշատակն էր իր աչքին, անցեալ երջանիկ օրերու, որ չեն դառնար, երբ անգամ մը սրանան հեռանան, եւ մարդս իր երեւակայութեան մէջ անոնք կուգէ բերել, դարձնել, մեռածը կենդանացնել, այդ արտասուքը այդ փափագներուն վկաներն էին: Իսկ Մուրէն, որ սուր աչք ունէր բայց մէկ մասը միայն կը տեսնէր այդ արտասուաց, կրկնեց ինքնիրեն ինչ որ սովոր էր գրուցել իր քրոջ համար. Ահա՛ կանանց ամենէն լաւը:

Նոյն միջոցին Գրիգորի միւս քոյրն էլ Նազէնիկ եկաւ, եղբօրը հետ գրկուեցաւ. գրեթէ հասած աղջիկ մը գեղեցիկ, գողտր, դեղձան մազերով, նուաղեալ աչքերով քաղցր տխրութիւն մը երեսին վրայ տարածեալ: Հաճելի էր տեսնել պատանին, որ դեռ երիտասարդութեան չէր հատած եւ հօր մը ժպիտով կը նայէր իր քերց վրայ եւ կը գուրգուրար:

Ընտանիքն ամէնքը միաբան իջան նախաճաշն ընելու, Մուրէն լուռ էր, վասնզի չէր ուզեր իր քոյրը տխրեցնելի Գրիգոր երբեմն կը խոսէր, բայց Արփենին միշտ նիւթ կը գտնէր խօսելու եւ հարցնելու: Մեղանատունէն վար կ'երեւար գեղեցիկ փոքրիկ լիճը արծաթի սկաւառակի մը պէս, մակոյկ մը լճակը կապուած իբր թէ կը հրաւիրէր պտոյտ ընելու ծառագարդ եւ ծաղկագարդ ափանց վրայ. բայց ոչ ոք այդ մտածութիւնը չունէր. Մուրէն առաջինն ելաւ սեղանէն՝ նոյնպէս ամէնքը, եւ Արփենի ամենէն վերջ, միայն նա էր, որ չէր զգար թէ սպառնալից փոթորիկ կար օդին մէջ:

Խեղճ մայր, գիտէր, որ զաւակն իրմէ պիտի բաժանուէր, եւ այս անգամ ինք չէր, որ կ'ուղարկէր, այլ ստիպող յարկը՝ մահահոտ պատերազմի շոհնդն էր, որ իր գրկէն կը կորզէր իր միմիայն յոյսը: Ուստի կորագլուխ անձայն գոհի պէս տեսաւ նորա սպառագինիլը, այլեւս արտասուք չի կար աչքերը, վասնզի սիրտն էր, որ կուլար, եւ երբ սանդուխին դուռն որդուոյն ձեռքերն եւ երեսները համբուրեց եւ ինք աչքերը գոց երկայն գրկախառնութիւն մ'ըրաւ, մէկը չէր կրնար որոշել աղօթք էր թէ գրկախառնութիւն:

Քսանի չափ հեծեալ սպառագէնք Գրիգորի կը սպասէին, երբ նա էլ հեծաւ եւ առանց գլուխը դարձնելու ելաւ բերդին դռնէն դուրս Մուրէնի ետեւէն.

– Չաւէ՛ն, Չաւէ՛ն, – կանչեց ներդաշնակ ձայն մը վերէն:

Մեզ ծանօթ անձնապահապետը դարձեալ մտաւ, եւ տեսնելով թէ Տիկինը չի խօսիր, իջաւ ձիւն, ելաւ սանդուխն երէն վեր:

– Չաւէ՛ն, քեզի ներդութիւն տուի, բայց մօր մը տկար սրտին ներէ. աւելորդ է քեզի յանձնել, բայց խնդրեմ հսկէ զաւկիս վրայ, – ըսաւ Տիկինը:

– Ո՛հ իշխանուհի, առանց իշխանիկին հաւտա՛ թէ Չաւէն աշագո չերեւար:

– Աստուած հետերնիդ լինի... – կրցաւ միայն գրուցել խեղճ կինը եւ գլուխը դարձուց դէպի դուռը. էլ չէր կարող: Շտկուեցաւ դէպի եկեղեցին եւ հոն իր վիրալից մայրենի սիրտը տարածեց ստեղծողին՝ միմիայն մխիթարիչ ցաւերու:

Մեր գինուորը մօր մը այս կերպարանքին չի կրցաւ դիմանալ, գլուխը շարժելով, աչքերը սրբելով հեծաւ եւ մտրակեց եւ փոշուոյ ամպի մէջ անհետացաւ եւ հասաւ խումբին, որ լուրեանք իր ընթացքը կը շարունակէր, մինչեւ հասաւ Վարդանակերտ:

Մուրէն, որ մինչեւ այն ժամանակ բերանը չէր բացած, ցցուց հեռուանց Գրիգորի ծեր գօրավար մը, որ աւանին հողապատնէշներուն դուռը կեցած զիբենք կը դիտէր. «Տե՛ս, – ըսաւ, – սա ծերը Թ՛ւողորոսի տեղապահ եւ մեծ բարեկամն է. սա է, Ատոմ Շահունի, երկիւղ երթէք չէ գիտցել թէ ի՞նչ է, մահն արհամարհել իրեն բնութիւն է դարձել, հիմա որ վաթսունն անց է,

պատերազմի մէջ երիտասարդէ լաւ կը կռուի, կարող է խարդախութիւն մը, սուտի մը համար իր գաւակն սպաննել. կարծեմ թէ իր ծիծաղը ոչ ոք տեսած չէ, երբ մօտենանք եւ զինքը դաժան տեսնես մի՛ գարնանար, բացի Թեոդորոսէ ոչ ոք համարմունքի արժանի չի սեպեր, եւ շնորհք է եթէ չարհամարիէր»:

Եւ իրօք, երբ մօտեցան, ծեր գորավարը հագիլ թէ ընքոյիների թեթեւ շարժմունքով բարեւ մը առաւ, իր արձանի դիրքը ամենեւին չի Փոխեց: Իսկ Սուրէն, որպէսզի կարէնայ զինք խօսեցնել, նոյն Ատոմի առ Թեոդորոս դրած թղթիկը ցոյց տալով, հարցուց թէ ո՞ր էր Հայոց գորավարը:

– Այս նամակն ո՞վ քեզ տուաւ, Կամսարական, – ըսաւ դաժան ծերը:

– Այս առաւօտ ինձ տուին իշխանին կողմէն:

– Դուք քնած էիք, երբ նա հոս էր, – գրուցեց ծերը խստութեամբ, եւ իբրեւ թէ ինքնիրեն խօսելով, – այս է ահա մեր իշխանաց եւ իշխանագանց սովորութիւնը, ամենէն լաւերը քուն կը լինին, երբ գործելու ժամանակ է, իսկ վատերը մեծ շնորհք կ'ընեն եթէ մատնիչ չլինին եւ թշնամոյն չառաջնորդեն:

– Կարելի՞ է, Ատոմ իշխան, մեզ իմացնես թէ որո՞նք են թշնամոյն առաջնորդողք:

Այս խօսքին ծերը պատասխան նաեւ չի տալով՝

– Հայոց գորավարը, որ այս թողթը քեզի թողէր է, ըսել կուզէ, որ երթաս զինքը յունաց բանակը գտնեն, տէ՛, գնա՛, մի՛ դանդաղիր, տե՛ս, ինձ էլ պատվիրեց գօրքը պատրաստի ունենալ, – ըսաւ եւ ձեռքով ցցուց գօրքը, որ պատրաստ գէնքի վրայ կանգնած կը սպասէին:

Եւ այս խօսքերը գրուցելով կռնակը դարձուց բոլորովին:

Իսկ Սուրէն առանց խօսելու հեծաւ ձին եւ սկսաւ շարունակել իր ճամփան, երեւակայելով թէ տեղեկութիւն հարցնել յունաց բանակին համար այդ քաղցր ծերուն աւելորդ եւ չափագանց հետաքրքրութիւն պիտի թուեր եւ մեծ յանդիմանութեան առիթ, իր ծիծաղը սանձելով կը շտապէր առաջ անցնելու: Իսկ Գրիգոր, երբ հագիլ քիչ մը հեռացան՝ քրքիջ բարձրացնելով հետեւեցաւ քեռոյն մինչեւ մատեցան Վաղարշակերտի, եւ յունաց բանակը երեցաւ:

Գ Լ ՈՒ Խ Գ

Մեր Կամսարականն եւ քեռորդին մտան յունաց բանակը, որ Վաղարշակերտի շուրջը տարածուէր էր: Հոռմէական անունը թելէտ կը պահէին Բիւզանդիոյ կայսերք, եւ արտաքին փայլը դեռ կ'երեւար, բայց ամէն բան եւ զինուորութեան ամէն կարգ, կանոն թուցած, արուած էր, հոռմէական արծին էր, որ լեզւուններուն գլուխը թելերը կը տարածէր, բայց թշնամոյն առաջին դիմադրութեան եւ հարուածին կը սլանար ի փախուստ, եւ այդ լեզւունները միշտ մեծ քաջութիւն ցոյց կ'ուտային ներքին խռովութիւնք հանելու քան թէ թշնամոյն դէմ պատերազմելու:

Եթէ զինուորին քով վատութիւն եւ անկարգութիւն սովորական էին դարձած, զօրավարները նաեւ շատ անգամ շնորհուկով անուանեալ եւ ոչ արժանաւորութեամբ գոռոզ յանձնապատաստան եւ անարգ պալատական՝ հրամայել միայն դիտէին խաղաղութեան ժամանակ քան թէ առաջնորդել պատերազմի մէջ: Այսպիսի անձ մի էր Պրոկոպիոս, որ այս հոռմէական անուանեալ բանակին Սպարապետն էր, եւ որ Թեոդորոսի թախանձանք եւ յորդորանք հագիւ կրցեր էր շարժիլ եւ հասնիլ Կարնոյ ի Բագրեւանդ ամենայն դանդաղութեամբ:

Ուստի Սուրէն եւ Գրիգոր երբ մտան բանակը, ուղղուեցան Սպարապետին վրանը, որու դռան առաջ շարուած կանգնած էին հայ զօրավարին թիկնապահները: Երբ Սուրէն ուզեց անցնիլ, յոյն արարողապետը իմացուց թէ արգելք կար ներս մտնելու, թելէտ ձայները բարձր եւ զայրագին կը լսուէին:

Թեոդորոս փորձ պատերազմող՝ առաջին ակնարկին տեսաւ, որ այդ բանակը թէեւ բազմաթիւ, բայց օգուտ չունէր երկրին իւր անշարժութեան մէջ, երբ թշնամի մը կար իւր առջեւ յանդուգն եւ կատաղի, որ մինչեւ այն օր յաջողէր էր իւր ամէն արշաւանաց մէջ, եւ այդ յաջողութեան համար յանձնապատաստան այնչափ, որ կը համարձակէր թշնամի մեծ բանակի մը առջեւ երկուքի բաժնել իւր զօրութիւնը: Ուստի յորդորեց զպրոկոպ արագ յարձակմամբ հասնիլ Արտագ, խորտակել արաբաց մեծ գունդը եւ միւսին, որ անցել էր Երասխը նահանջի ճամփան արգիլել եւ բնաջինջ ընել: Այս պարզ առաջարկութեան յունաց զօրավարը գոռոզութեամբ պատասխանեց.

Ես կայսերական բանակին մեծ Սպարապետ՝ ռեւիցէ մարդու եւ մանաւանդ հայ իշխանի մը խրատուն կարօտութիւն չունիմ, քու պարտքդ ինձ հնազանդիլ է եւ ոչ խորհուրդ տալ: Իսկ քու երկրիդ կորուստը, աւերը, գերութիւնը իմ ամենեւին հոգս չէ:

– Կ'իմանամ թէ այդ խօսքերուն մէջ կան այնպիսի ծանր բառեր, որոնց հիմա պատասխանել յարկ չեն համարիր: Բայց որովհետեւ ես պաշտօն ունիմ կայսրեն այս երկիրը կառավարելու եւ սորա փրկութեան հսկելու, եւ կը տեսնեմ վտանգը, որ թէ երկրին կը սպառնայ եւ թէ այս բանակին, կը խնդրեմ իմ խորհուրդներս եթէ արհամարհելի թուին, գոնէ այնպիսի թշնամի մը չարհամարհես, որ քիչ ժամանակի մէջ եւ մէկ աչաց առջեւ ոչ միայն Ասորիք, Եգիպտոս յափշտակեց ի կայսրէ, այլ դեռ երէկ՝ մէկ ահագին հարուածով՝ պարսից ինքնակալութիւնը հիմն ի վեր տապալեց:

– Չիս կայսրը հոս չուղարկեց քեզմէ ուսնելու համար ոչ թշնամոյն արարքը եւ ոչ իմ պարտաւորութիւնքս, պէտք է գիտնաս թէ շատ համբերեցի մինչեւ հիմա այդ քու շաղակրատութեանցդ, ուստի լռէ՛ եւ դուրս ել առջեւես:

– Կայսեր հրամանները եւ իր սպարապետները գիտեմ յարգել, – ըսաւ Թեոդորոս ոտք ելնելով եւ սանձելով սրտմտութիւնը, – բայց գիտեմ եւ տեսեր եմ նաեւ այնպիսիներ, որ տան մէջ գիտեն հրամայել իրենց չափեն վեր եւ որոտալ, եւ պատերազմի ասպարէզին մէջ՝ թշնամոյն առաջ վատանալ եւ փախ չիլ: Կը փափագիմ, Յունաց զօրավար, որ այս վերջի բախտին չի փափագիս:

Եւ երբ այս խօսքերն ըսելով դուրս կ'ելնէր վրանեն, Պրոկոպիոս կատաղութեամբ ետեւեն կը նետեր սպարապետական գաւազանը, հայիոյանք եւ նախատինք ժայթքելով հայ

իշխանին, որ՝ առանք գլուխը նաեւ դարձնելու, հայկական խումբին, որ իրեն կը սպասէր՝ «Երթանք, տղա՛ք, Իսմայէլի որդուոց դէմ», – ըսաւ, եւ ամէնքը հեծնելով շտապաւ հասան Վարդանակերտ: Բոլոր ճամփան երկայնութեան մէջ ոչ ոք համարձակեցաւ եւ ոչ Սուրէն խօսք մը խօսիլ Թեոդորոսի հետ:

Թեպէտ գիշերը վրայ հասած՝ բայց անխոնջ գորավարը քաշեց իր փոքրիկ բանակը Սարեակ ըսուած բլուրներուն վրայ եւ հոն՝ այն կիրճերուն բերանը դարանամուտ կը սպասէր թշնամուոյն, աշնան գիշերներ ցուրտ էին այդ սարերուն բարձրութեան վրայ, բայց ո՛վ կը համարձակէր գանգտիլ, երբ ինք Թեոդորոս առանց կրակի գիշերը կ'անցնէր, որպէսզի իր ներկայութիւնն ինաց չի տայ թշնամուոյն: Հոն երեք օր, երեք գիշեր կեցած կը սպասէր ոչ միայն թշնամուոյն գալուն, այլ նաեւ կը սպասէր Յունաց Սպարապետին փրկարար մէկ շարժման, որ եթէ յառաջանար եւ դիրքը փոխէր թերեւս թշնամին կարէնար հարուածել: Բայց թշնամին երեւցաւ, եւ յոյնք իրենց անշարժութեան մէջ մնացին:

Թեպէտ այս նոր թշնամուոյն անունը մեծ՝ իրեն կրօնամուկ կատաղութեան առջեւ մինչեւ այնօր ամէն դիմադրութիւն խորտակուէր էր, բայց Ռշտունեաց իշխանն անսասան կուգեր չափը առնուլ նորա գորութեան: Ուստի երբ թշնամին գրոհ տուաւ կիրճին մէջ անկասկած, արդէն բաժնուած հայ խումբը կիրճին երկու բարձանց վրայէն սոսկալի նետաձգութեամբ գինք շփոթեց, եւ վերջը այդ ժայռերուն կը ռնկեն դուրս թափելով սպառազէն խումբերը եւ արաբաց շփոթութեան սթափելու ժամանակ չի տալով աչ ու ձախ կը կոտորէին անխնայ, եւ առնելով ինկածներուն կողոպուտը՝ կ'անցնէին Վարդանակերտի մօտէն Երասխայ հունը օգնելու համար այն եղբարց, որ արաբաց ուրիշ մէկ գնդին կատաղութեան գոհ կ'երթային:

Կը շտապէր Թեոդորոս եւ թոյլ ու դադար չէր տար գօրաց, որպէսզի հասնի թշնամուոյն, բայց նա սատանայական արագութեամբ իր դառնութեան գործեր կատարէր էր եւ ամէն տեղ Նախիջեւանէ մինչեւ ի Գողթն գաւառ, գիղ, աւան եւ անպատասպար քաղաք աւերակ էր եղեր, դէզադէզ մարդկանց դիակներ եւ արեանց ճապաղիք այդ բարբարոս աւազակաց հետքերն էին, հուր, սուր, մահ իրենց նշանակներն էին, որ թողէր էին ետեւնեն: Լեռներու, բերդերու ապաստան եալ մարդիկ կ'իջնային գունդագունդ ողբ ի բերան փնտրելու համար իրենց սիրելիները, որ կամ սրոյ ճարակ եղած էին՝ կամ՝ որ աւելի սոսկալին էր՝ անողորմ ազգին գերութեան գնացած: Տուն, ամառանոց, եկեղեցի՝ ամէն բան կը մխար, ամէն բան արհին կը հոտեր: Ծեր պատերազմողք, որ կարծէին թէ նոր չի կայ իրենց համար պատերազմի հետեւանք թշուառութեանց մէջ, երբ կը տեսնէին եղած անգթութեանց ու պղծութեանց հետքերն, երբ կը դիտէին յօշոտեալ անդամներ, կրակի մէջ նետուած կանանց եւ կաթընկեր տղայոց դիակներ, անօգուտ կատաղութեանց վրայ սոսկմամբ կը նայէին եւ գլուխին շարժելով երեսնին անդին կը դարձնէին: Ատոմ Շահունի, որ պարսից հետ եւ դէմ պատերազմած էր տարիներով, որ քուշանաց եւ կովկասային ամէն ժողովրդոց հետ կռուած էր, Սմբատ բագմայաղթի ամէն պատերազմներուն մէջ գտնուելով, եւ շատ բան կ'ըրնար պատմէր եթէ ուզէր խօսիլ, նա եւս, երբ եղածները կը տեսնէր, որ գազանութեան չափն անցեալ էին, երեսը թթուեցնելով «էհ» մը արձակեց:

Իսկ Թեոդորոս, որ ամէն ջանք կ'ընէր օգնելու խեղճ ժողովրդոց, յանկարծ Սուրէն Կամսարական փնտրելով, մէկ կողմ առաւ.

– Սուրէն իշխան, դու շուտ մը ա՛՛ր Դաւթի որդին եւ գնա, – ըսաւ, – վասնզի ո՛յ գիտէ եթէ այդ անպիտան յոյները յաղթուին, որ շատ հաւանական է, այս ամէն շարիք եւ անզգամութիւնք Կոզովիտ եւ Բագրեւանդ կրնան գործուիլ այդ անողորմ ազգին ձեռքէն: Գնա՛ շուտով, քոյրդ միայն մի թողուր: Ես էլ կ'ուզայի, բայց պէտք է այս գառանաց ջանամ հասնելի թերեւս գերիները կարէնամ թափել իրենց մադիլներէն:

Ուստի Սուրէն ու Գրիգոր իրեն խումբով բաժնուեցան գօրավարեն երթալու Կոզովիտ, որ իրօք այն վիճակին մէջն էր հորուն երեւակայեց Թեոդորոս:

Արաբք Թեոդորոսի հարուածեն վերջ գօրացեալ ուրիշ դնգաց օգնութեամբ, աւելի զգուշութեամբ եւ խոհեմութեամբ առաջ քայլեցին, եւ իրենց յառաջապահներէն իմանալով յունաց անհոգ դիրքը, չսպասեցին, որ թշնամին իրենց վրայ յարձակի, այլ ամենայն կրօնամուկ

կատաղութեամբ յարձակեցան Պրոկոպիոսի բանակին վրայ, որ արդէն իմացած նոցայ պարտութիւնը հայոց գնդէն եւ բանակին փոքրիկութիւնը, ինչպէս հեռուն նոյնպէս մօտէն արհամարհէր էր զիրենք: Պատերազմը երկար չի քշեց, եւ վաթսուն հազար հոգոյ բանակ մը տասն հազար արաբացի զօրաց առաջ քանի մը ժամ դիմադրութենէ վերջ չարաչար խորտակեալ կը փախչէր, իր բոլոր բանակը թողով կապուտ կողոպուտ յաղթողին, որ ամէն բանի տիրանալէ ետք, ասպատակ սփռած ամէն տեղ կավարէր՝ կը քանդէր ըստ իր սովորութեան, ո՛ր որ ոտքը հասներ:

Մեծ խումբ մը այս բարբարոսաց անտէր անտէրունչ գտնելով երկիրը, որ յունաց այս մեծ կոտորածէն զարհուրէր էր, սփռեցան Կոզովիտ, եւ ինչ որ դիւրամատոյց գտան՝ աւարելէ եւ դերելէ վերջ յարձակեցան Վարդանակերտի աւանին վրայ, որ կատաղի դիմադրութիւն ըրաւ այս անօրինաց, որ յուսահատելով թողին պաշարմունքը: Նոյն միջոցին փոքրիկ գունդ մը, որ Վարդանաբերդի գեղեցիկ շէնքը տեսած հեռուն եւ չորս կողմը պտոյտներ ըրած էին, մեծ հարստութիւն եւ գանձ յուսալով, եկան խումբին զօրավարին, որ Ալի անունով Շէյխ մ'էր, իրեն առաջարկեցին՝ թէ երկրին տիրոջ ամրոցը հեռու չէր եւ լաւ աւար մը անշուշտ պատրաստ կար եթէ յաջողէին մտնել: Շէյխ Ալի առած իր գունդը եկաւ գննեց բերդը ն երբ տեսաւ պարիսպներուն բարձրութիւն եւ ամրութիւնը երկաթապատ դռները, ցաւագին գլուխ մը շարժեց նշան յուսահատութեան: Բայց սատանայական աչքերով երիտասարդ մը նոյն ատեն իրեն մօտենալով.

– Յուստիատելու բան չկայ, Տէր, – ըսաւ. – եթէ աս գիշեր աշխատինք ամէնս եւ անդադար, կրնանք այդ բերդն առնուլ

– Ինչպէ՞ս, – հարցուց Շէյխը:

– Եթէ բարձրեն առնուլ անկարելի է, կաշխատինք գետնի տակէն կը փօրենք այս պարիսպներուն հիմքը, եւ աստուած կը յաջողէ:

– Լաւ է այս խորհուրդը, – ըսաւ Շէյխը, որ վաթսունամեայ մարդ մ'էր, եւ որու վրայ մեծ համարմունք ունէին իր զօրականք, վասնզի Մարգարէին առաջին սպաներուն մէկն էր:

Ուստի բախի, բրչի պատրաստութիւնք տեսնուեցաւ, եւ երբ գիշերն եկաւ սկսան խրամը փորել եւ խորն իջնել այդ ճիւղները շարունակ կը փոխուէին եւ մրջիններու պէս կ'աշխատէին. երբ մէկ մասը հող կը կրէր. միւսը փորուած հողէ կամարը ցիցերով կ'ապահովէր, այսպէս առաջ կ'երթային եւ պարսպին կը մօտենային: Իսկ բերդին պահապանները միամիտ կեցած եւ փորձ մարդ ներսը չի գտնուելով, վասնզի Տիկինը բոլոր պատերազմի հնուտ անձինքը դրկած էր որդոյն հետ, պարիսպներուն բարձրութեան վստահացած հանգիստ նստած կը սպասէին: Մահաբեր գործը կը յառաջանար, եւ դիւական յաջողութեամբ ոչ ժայռ, ոչ արգելք մը կը հանդիպէր այդ ճիւղներուն, որք առաւօտեան դէմ պարիսպը անցած էին եւ սկսէր էին բարձրանալ. եւ որպէսզի պաշարելուց ուշադրութիւնը գրաւէին՝ զօրաց խումբն սկսաւ յարձակումներ ձեռնարկել, սանդուխներ բերել պարիսպներուն մօտեցնել, նետածգութիւնք ընել դէպի պարիսպները, ան էլ ժայռերէ վեր ելնել եւ կախուիլ: Պահապանք թէպէտ թուով քիչուոր՝ բայց պաշտպանութեան համար զիրենք բաւական տեսնելով ավիզի գուարձութիւն քան թէ երկիւղ կը զգային այս տեսաբանն. ուստի պարսպաց աշտարակներուն մէջ երբ միամիտ կանգնած էին, յանկարծ ձայն մը լսուեցաւ թէ թշնամին բերդին մէջն է: – Մարսափն ամէնքը պաշարեց, երբ տեսան բերդին գաւթին մէջ արաբացի ճիւղներու սուտերամերկ խումբ մը, որ քանի կ'երթար կ'աւելնար, պահապանք վար թափուեցան պարիսպներէն եւ կատաղի կռիւ սկսաւ այդ յօրին բերանը ուսկից թողալով դուրս կը ժայթքէին այդ գազանները. մէկ ինկնողին տեղ երկուք կը բուսնէին վայրկեանէ վայրկեան, պահապանաց յուսահատ կռիւր յայտնի բաւական չէր ազատելու, ներքին պալատը, որ մեծ ամրութիւն չունէր, ուստի կանանց եւ տղայոց վայնասունը, ճիչն ու աղաղակը, այդ զինուց շառաչմանց, մեռնողներու ողորմ հառաչանաց, կատաղի պատերազմողաց յիշոցներուն եւ հայիոյթեանց հետ, տեսնողի եւ լսողի ահուդող կը պատճառէր: Վերջապէս յարձակողք յաջողեցան մեծ բերդին դուռը բանաւ, եւ էլ ուրիշ յոյս չի մնաց դիմադրելու, բոլոր արաբացի խումբը կը դիմէր ներս կատաղաբար: Ռ՛վ պիտի պաշտպանէր այդ գազաններուն դէմ խեղճ կանայք եւ մանկտիք, քանի մը զինեալ

սպասաւորք դռները եւ պատուհանները ամրացուցեալ կահ-կարասեօք՝ վերջին եւ անյոյս ճիգ մը թափեցին դիմադրութեան, քանի մը յուսահատ կանայք աշվնին դարձած՝ յիմարացեալ յուսահատութենէ եւ երկիւղէ վերի բարձր պատուհաններէն ինչ որ ձեռնին կը հանդիպէր կը նետէին այն պատերազմողաց վրայ, որ տապարներով եւ մուրճերով կը շանային դուռն պատուհան կոտրելու, եւ ահագին ցօղերով երկաթի վանդակներ կը ճարճատեցնէին:

Կին մը միայն, որ այս վիճակը կը տեսնէր եւ որուն երեսին վրայ նկարուած էր այլայլութիւն եւ յուսահատութիւն, Բիւրեղ տիկին, առանց ինքզինք կորսնցնելու իր կենաց պահպանութենէն աւելի ուրիշ մտածութիւն մը մտքին մէջ յանկարծ գալով, մտաւ իր աղջկանց սենեակը, տեսաւ Նազէնիկը, որ գոգալով ծունկի վրայ կ'աղօթէր, իւր քրոջ անկողնին քով, որ հանգիստ եւ անխտով կը քլէանար: Այդ կինը, որուն աչքերը ոչ արտասուքով այլ արիւնով լցուած էին, առանց խօսելու գրկեց մէկը եւ միւսին ձեռքէն բռնելով՝ կայծակի արագութեամբ վազելով իջաւ սանդուխներէն վար, իջաւ պարտէզին գահերէն վար, մինչեւ լճին եզերքը. հոն դրաւ փոքրիկ մակոյկին մէջ տղան. մտուց իւր շփոթած աղջիկը, եւ ինքն որ մտաւ, «փա՛ռք քեզ աստուած իմ» աղաղակեց եւ թիակ մը ձեռքին առած բացուցաւ ցամաքէն, ուրախութեան ծիծաղ մը եկաւ երեսին, եւ երկու ձեռքով աղջկանը փաթաթուելով. «Ահա ազատեցանք, Նազէնիկս, մեր պատիւը անարատ կրնանք հոս այս լճիս մէջ թաղել», – ըսաւ: Իսկ այդ քնքուշ եւ միամիտ աղջիկը. «Հոս չեն կրնա՞ր հասնիլ ուրեմն այդ անգգամները, մայրիկ», – կը հարցնէր: Իսկ փոքրը՝ զարմացած, շփոթած իւր սուր եւ սեւ աչքերէն քունը թօթափելով. «Ո՞ր կ'երթանք մայրիկ, դու գիտե՞ս թիավարել», – կ'ըսէր: «Այո, զաւակս, այսօր պիտի թիավարեն», – ըսաւ եւ թիակներն անցուց եւ սկսաւ ամենայն գորութեամբ հեռանալ՝ ուղղուիլ դէպի այդ լճակին միմիայն փոքրիկ կղզին. միշտ աչքերը դէպի ամրոցն ունելով: Խեղճ կինը այդ լճակը փոքրիկ կը գտնէր եւ այդ յուսահատութեան մէջ դեռ նուազ յոյս մը կը պահէր եթէ մէկը այդ գագաններէն զինքը չի տեսնէր. բայց աչն յոյսն էլ ոչնչացաւ, երբ հագիւ թէ կղզուոյն եւ բերդին մէջտեղի միջոցն հասաւ, տեսաւ, որ մէկ, երկու, երեք եւ դեռ քանի մը հատ ճիւղներ իրենց մէջ կը խոտէին. թէպէտ լեզունին չէր հասկնար, բայց կ'իմանար իրենց շարժումներն թէ իւր վրայ կը խոտէին, եւ իրեն հասնելու հնարք կը փնտրէին: Յուսահատութիւնը արտաքոյ կարգի գորութիւն մը տուած էր իրեն, զարմանալի յաջողութեամբ կը թիավարէր եւ նոյն միջոցին կը եսներ, որ քանի մը հատ այդ ճիւղներէն կը թողուին իրենց զգեստները կը նետուէին ջուրը չոր ետեւէն. ոմանք շուտ մը ետ կը դառնաչին, բայց ահագին խափշիկ մը ձուկի պէս կը լողար եւ, երբ ինք կղզուոյն ափունքը գտաւ, այդ գագանը կէս ճամփան առած էր արդէն, ուստի անշփոթ փոքրիկ տղուն ձեռքէն բռնեց գիրկն առաւ: «Դու այստեղ այս լճափը նստէ, սիրուն Արփենիս, իմ աննման գաւակս, իմ գեղեցիկ հրեշտակս, աստուած քեզի պահապան լինի, մեր թշուառութիւնը քեզի ողորկութիւն դարձնէ եւ երջանիկ ընէ», – ըսաւ, համբոյրներով ծածկելով նորա երեսները եւ աչս առաջին անգամ աչս պարագային մէջ արցունքով թրջեց. եւ դնելով կղզին ծածկող ձարխտտին վրան՝ եղէգներու վարագորի մը ետին՝ «Դու այստեղ պահուէ, գրեզ մէկը չտեսնէ, մինչեւ որ մենք գանք», – ըսաւ. տղան շփոթած մօրը խօսքը մտիկ ըրաւ եւ ձարխտտին մէջ ծածկուցաւ: Ան ստեն ինք ձեռքերը երկինք տարածեց, կարճ աղօթք մ'ըրաւ մտքէն, վերջը գօտին քակեց Նազէնիկին գօտուոյն անցած եւ իրեն կապեց եւ մակոյկին մէջի պգտի խարսխին շուանը նուզնպես իւր մէջքին կապեց եւ անթարթափ աչօք սկսաւ նաչիլ այդ սեւ խափշիկին, որ քանի կ'երթար կը մօտենար, երբ իւր ընկերներն ամենքը յուսահատ ետ դարձեր էին: Երբ տեսաւ, որ քանի մը նաւակի միայն միջոց մնաց չոր եւ նորա մէջ, ողորմուկ ձաչնով՝ «Տէ՛ր, մի՛ համարիր զայս ինձ ի մեղս», – ըսաւ եւ դրկելով զգուելով իւր Նազէնիկը, նետուցաւ լճին մէջը Թշուա՛ն կին, չի տեսաւ նետ մը, որ նոյն միջոցին սլացաւ եւ զարկաւ խափշիկը, չի լսեց ձայն մը, որ գոչեց. «Ա՛յ Տիկին, մի...» ...լճին խաղաղ ջուրերը ճղքուցան թալէ մը կղզուոյն քով՝ եւ վայրկեան մը ետքը կատարեալ միապաղաղ ծածկեցին այդ համեստութեան գոհը եւ գեղեցկութեան հրեշտակը: Քիչ անդին սուկալի յիշոցք մը լսուցաւ, ջուրը կարմիր ներկուցաւ եւ ճղփին մը լսուցաւ, որ իջեցուց լճին յատակը խափշիկին մարմինը:

Լճին եզերքը թափառող անօրինաց աչքերը տեսան այդ կնոջ եւ իր աղջկան ջուր նետուիլը, իրենց սեւերես ընկերոջ անունը գոչեցին քանի մը անգամներ. եւ երբ տեսան ձայն,

պատասխան չի կար, յուսահատ՝ ժամանակ չի կորսնցնելու եւ բերդին աւարեն չի պակսելու համար թողին ծովեզրը եւ ներս մտան:

Ան ատեն լճին եղեգնուտին կողմեն ջուրը շարժեցաւ, հիմա ուրիշ մէկն էր կը լողար, քայց այնպէս որ հագի քիթը դուրս էր ջրէն, թեւերը չէին շարժեր այլ ոտքերուն մահտները միայն, եւ այս գողի պէս լողացող մարդը եկաւ մօտեցաւ կղզուոյն անշունջ, առանց երեւալու՝ միշտ եղեգներու սեգերն իրեն վարագոյր պահելով ելաւ ցամաք եւ գետնի վրայ սողալով գրեթէ եւ ոչ քայլելով իբրեւ թէ բան մը կը փնտրեր, եւ վերջապէս դաւախ փնտրածը: Արփենի նստած՝ երկու թեւերով ծունկերը գրկած՝ խոտերուն մէջ կէս մը կորսուած կը մտածէր. անշուշտ ինքնիրեն «Մայրիկը ուշացաւ» կ'ըսէր, երբ կամաց, հաստ եւ իրենց շատ ծանօթ ձայն մը «Արփենի, Արփենի, սիրուն Արփենի, հոս ի՞նչ կ'ընես» ըսաւ:

- Չաւէն հայրիկ, դո՞ւ ես, մայրիկին կը սպասեն, – գրուցեց աղջիկը տեղաց ցատկելով:
- Մայրիկը գիս դրկեց քեզ տանելու համար, եկ երթանք:
- Բայց դու լիճն ընկեր ես, Չաւէն հայրիկ, վրադ գլուխդ բոլոր թրջէր է:
- Հոգ չէ երբ ես ջուրն ընկնիմ, աղջիկս:
- Բայց մայրիկը կըսէ, որ ջուրն ընկնիք՝ կը խեղդվիք:
- Այդ ինձ համար չէ, սիրուն Արփենի, աստուած քեզ պահէ, որդեակ:
- Ինչո՞ւ երեսդ անդին կը դարձնես, Չաւէն հայրիկ:
- Արեւն աչքիս կը գարնէ անոր համար: Բայց հիմա խօսելու ատեն չէ, եկ ինձ, որդեակ:
- Ինչ կ'ընես, Չաւէն հայրիկ, գիս կը թրջես, բոլոր ջուր եղայ:
- Հոգ չէ, Արփենի, դու ձայն մի՛ հանէր, ամենեւին մի՛ խօսիր, մինչեւ որ ցամաք ելնենք:

Խեղճ տղան կտրծքին վրայ պառկեցուցած նոյնպէս լողալով կ'երթար Չաւէն մինչեւ ցամաքը գտան. այն ատեն եղեգներու մէջ ելաւ կանգնեցաւ, հագաւ իր սպառազինութիւնը, եւ երբ աչքը դարձուց Վարդանաբերդի տեսաւ մոլխ մը կը բարձրանար. աշվները կրակ դարձած սոսկալի յիշոցք մը տուաւ աստամները կրճտելով, այնպէս որ Արփենի սոսկմամբ «Ի՞նչ եղար, Չաւէն Հայրիկ» ըսելով սկսաւ փախչիլ. «Կա՛ց որդեակ, կա՛ց Արփենի, միտքս չեկաւ թէ հրեշտակներու քով ամէն պարագայի մէջ իրենց լեզուին չափ պէտք է դնեն», գրուցեց եւ ուժով մը սուլեց. Վայրկեան մը շանցած իր նժոյգը եկաւ վազելով եւ եղեգները կոտորելով: Իսկ երբ Արփենին գիրկն առաւ Չաւէն, խելօք ձին մեշքը խոնարհեցուց, որ դիւրութեամբ հեծնա գինուորը, եւ Կ'աղգուանայ ճամփան բռնեցին:

ԳԼՈՒԽ Դ

Մի ոգի տխրութեան խորին եւ աներեր
Բնակեալ հայս տեղիս կը տանի քո քայլեր.
Արձագանք անցելոյն՝ ոչինչ այլ չի լսուիր,
Յիշատակ քեզ գրաւի: Ներկան չի նշմարուիր: —
Չերթ գանգակ հեռաձիգ խառնակոչ կը հնչեն
Մայր ծառոց գագաթունք հողմավար կ'արտասունն,
Չիք մի ձայն բընութեան իբր մեռեալ նա թրուի
Եւ ի մէջ դամբանաք՝ ե՛ս լոկ կամ կենդանի:

ՇԼԵԳԵԼ

Զաւէն Հայրիկի գիրկը ձիւ վրայ ճանապարհորդել Արփենի շատ կը սիրէր, ուստի նախ
Հաճելի եղաւիրեն այս երթը, բայց երկու ծանր խնդիրներ կային իրեն Համար, որ պէտք էր
լուծուէին, ուստի ըսաւ.

– Մայրիկը, Նազէնիկը ո՞ր գնացին, գիտե՞ս:

– Գիտեմ որդեակ, – պատասխանեց ծեր գինուորը թէպէտ ձայնը այնչափ արտասուալից
էր, որ՝

– Հայրիկ, դուն կուլա՞ս, – ըսաւ պզտիկը եւ գլուխը վեր առաւ Զաւէնի երեսը տեսնելու
համար՝ բայց միայն մօրուքը տեսաւ:

– Չէ, որդեակ, ի՛նչ կայ լաւու, Հարբուխ եղած եմ քիչ մը, այն է:

– Թրջեցար անկից է, մայրիկը կըսէ թէ երբ մէկը թրջի՝ Հարբուխ կը լինի, ես էլ հարբուխ
պիտի ունենամ: Այնպէ՞ս չէ, Հայրիկ, գգեստներս բոլոր թաց են:

Մերը՝ այս հարցաքննութենէն, ուր մայրիկին բոլոր խօսքերը մէկ-մէկ վկայութիւն էին
այնպէս Յուգուած էր, որ կը շփոթէր պատասխան տալ եւ կը սպասէր, որ Արփենի խօսքը
փոխէր. եւ իրօք ժամանակը եկած էր՝ Արփենի երկրորդ խնդիրն առաջարկից.

– Հայրիկ, նախաճաշիկ ե՞րբ պիտի ընենք, ես անօթի եմ:

– Հիմա քանի մը վայրկեանն են, – ըսաւ ծեր գինուորը եւ շուրջը կը նայէր, ստածելով թէ
ո՞ր էր, վասնզի միտքը բոլոր այդ տակալի եղեռնին էր, որ աչքին առաջ դարձած էր, եւ յիշելով
թէ գոնէ քառորդ մը ժամանակ պէտք էր գիտը հասնելու, ձիւն ձայն տուաւ, որ շտապէ, եւ
սկսան թռչիւր Եւ Արփենի ուրախութեան ձայներ կը ձգէր: Ահա գիտ մը երեցաւ. բայց ձայն
ձուն չի կար, շուն մը նաեւ չի կար, որ հաշէր. «Տէր աստուած, – կ'ըսէր ծեր գինուորն ինքնիրեն,
– միթէ արաբին ոտքը հո՞ս էլ հասեր է. բայց ոչ, խոտ էլ կայ, կանաչ էլ կայ»: Վերջապէս իջաւ
ձինն, պտոյտ ըրաւ, ձայնեց, գոչեց, պատասխան տուող չեղաւ. երբ մտքն կ'անցնէր դուռը
խորտակել եւ քանի մը ոտք էլ առաւ, ահա պատաւ կին մը նստած արեւուն մէջ դռան առաջ
իլը ձեռքը կը մանէր, եւ այնպէս խոր գբադած էր իւր մտածութեանց մէջ, որ ոչ ոտքի ձայն, ոչ
զէնքի շտապ զինք չէին արթնցնէր:

– Բարի՛ լոյս, մայրիկ, – ըսաւ իր բնական ձայնով. պատասխան չի կար, եւ
որովհետեւ Զաւէն իւր տեսակին մէջ դիտողական փիլիսոփայութենէ գուրկ չէր, եւ դիտէր
թէ ընդհանրապէս մարդիկ մանաւանդ կանայք կը սիրեն իրենց տարիքը պզտիկցնել, ուստի
ձայնեց.

– Բարի՛ լոյս գա վրադ, քորիկ:

Դարձեալ պատասխան չի կար. առաջ անցաւ գինուորը եւ երբ ստուերը պառաւին վրայ
ինկաւ, նա անխռով գլուխը վեր առաւ եւ չափելով դիմացինը անգամ մը

– Ի՞նչ կ'ուզես, ասպատակեն ի՞նչ լուր կայ, – ըսաւ:

– Աս տղուն համար քիչ մը ուտելիք կ'ուզեմ, քորիկ:

– Մօ՞տ են թէ կորան գնացին:

Չաւեն իմացաւ թէ խոյ էր կինը, ուստի ականջին մօտեցնելով շրթունքը, «Քիչ մը ուտելիք, ուտելիք սա տղուն համար», գոչեց եւ այնպիսի ձայնով, որ պատերազմի ժամանակ միայն կը գործածէր:

– Իմացայ, իմացայ, ականջս ծանր է, բայց խոյ չեմ... Ի՞նչ սիրուն տղեկ ունիս... – ըսաւ պառաւր Արփենին նայելով եւ գնաց:

Արփենի իջաւ Չաւենի դրկեն, սկսաւ պտըտիլ, երբ Չաւեն կանգնած կը մտածէր, մենք գիտենք թէ ինչ կը մտածէր, բայց Արփենի, որ ներս դուրս ելաւ մտաւ.

– Չաւեն հայրիկ, այդ կինը չեկաւ, մոռցաւ՝ ուտելիք բերել, – հարցուց, – ես շատ անօրի եմ: – Իսկ Չաւեն երբ չի լսեց, տղան եկաւ եւ սրունքներէն քաշելով՝ «Չաւեն հայրի՛կ, Չաւեն հայրի՛կ», – կանչեց. երբ տեսաւ թէ չիմանար, սկսաւ շրթունքը թուլացնել եւ պիտի սկսէր լալ, երբ Չաւեն քունէ արթնցածի պէս գրկեց տղեկը.

– Ի՞նչ է, սիրուն Արփենիս, ի՞նչ է, իմ հրեշտակս, մի՛ լար:

– Վախեցայ, որ դու էլ այդ պառաւրին պէս պիտի չի լսես:

– Մի՛ վախեր, ես կը լսեմ. երթանք, պառաւր տեսնենք թէ ի՞նչ կընէ, ի՞նչ կը բերէ քեզի:

Երբ ներս պիտի մտնէին՝ տեսան փայտեայ մաքուր սեղանի մը վրայ սէր, մածուն, պանիր, խաղող, լաւաշ դրած, պառաւր կ'ուզար: Բարեբախտաբար տղաք ազնուապետական զգացմունք չեն բերէր իրենց հետ անդիի աշխարհքեն. Արփենի, որ արծաթեայ սկաւառակներու մէջ սովրած էր ուտել առանց ուշադրութեան այդ հողէ ամաններուն՝ ախորժակով կ'ուտէր. եւ Չաւեն թէպէտ դառնաց եւլ հոգուով՝ մեծ մխիթարութիւն կը զգար այդ անմեղ հրեշտակին նայելով, որ իր աչաց առջեւնանէ՝ չէր տեսեր որբութիւնը: Բայց պառաւր թեւէն դրդելով՝ զինք կը հրաւիրէր ուտելու. ծեր զինուորը թէպէտ կէս-գիշերվնէ ի վեր շարունակ կը ճանապարհորդէր, բայց ախորժակ չունէր ուտելու. պէտք էր Արփենի զինք կրկին-կրկին հրաւիրէր, որ ուտէ, ուստի քանի մը պատառ առաւ եւ բաժակ մը գինի խմեց:

Շփոթած էր ծեր զիովորը. տղան երբ կշտացաւ մայրիկը կը հարցնէր. իսկ պառաւր՝ ասպատակեն լուր կը հարցնէր. ուստի կարճ կապելու համար հրաժարական բաբէ մը տուաւ պառաւրին, հեծաւ ձին եւ քանի մը ժամուան մէջ հասաւ Կ'աղզուան: Արփենի չիմացաւ այս ճանապարհորդութիւնը, վասնզի մեծ մասը քնացաւ եւ երբ հասան աշքերը բացաւ տեսաւ կանայք եւ աղջիկներ, որ զինք դրկէ գիրկ կը յափշտակէին, մէկը իր խաժուկ աշքերը կը գովէր, միւրը թուշերը կը պագնէր, վերջապէս փոքր տարեկից տղայք նաեւ իրեն հետ սկսան խաղալ. ուստի աղջիկը լաւ զբաղած էր այս կէս գիւղացուոյ, կէս քաղաքացուոյ՝ տան մէջ, որ Չաւենի տունն էր: Իսկ Չաւենի կինը, որ լաւ կը ճանչէր իր էրկան բնաւորութիւնը եւ շատ խելօք կին էր, առաջ բան չի հարցուց, իսկ երբ առանձին մնացին, սկսաւ հարցնել թէ ի՞նչ էր այդ դառնութիւնը, թէ ստոյգ էր արաբաց Կոզովիտ ասպատակելը, թէ վտանգ կա՞ր իրօք Մամիկոնեան Տիկնոջ համար: Այն ատեն Չաւեն պատմեց համառօտի թէ ինչպէ՞ս ինք Սուրենի եւ Գրիգորի հետ հրաժարելով Թեոդորոսէ, քանի որ Վարդանաբերդի կը մօտենային՝ անհանգիստ լինելով ամրոցին վիճակին վրայ եւ տեսնելով, որ Գրիգոր եւ շատերը յոգնած էին, որոշեց ժամ առաջ երթալ եւ յայտնելով առջի իրիկվնն՝ կէս-գիշերուն ճանփայ ելած հասեր էր Վարդանաբերդի մօտ, եւ հեռուանց տեսնելով խոուն բազմութիւն եւ զինուց փայլ՝ վտանգ մը երեւակայելով լճին ճանփան բռնէր սկսէր էր մօտենալ, եւ տեսնելով հեռուանց կին մը եւ աղջիկ մը մակոյկին մէջ, որ դէպի կոզին կը դիմէին, եւ իմանալով թէ Բիւրեղ տիկին ինքն էր, երբ հնարք կը մտածէր զինքն ազատելու եւ արդէն նետահար ըրած էր խափշիկը, որ կը հալածէր, տեսեր էր մօր եւ զաւկին ջուր նետուիլն եւ անհետանալը, ուստի ալս տղեկը միայն ազատելով կ'ուզար մահն ի սիրտ: Խեղճ զինուորը կը պատմէր եւ կուլար. բարի կինը մտիկ ընելով ջուրի պէս արցունք կը թափէր, երկուքն էլ միասին կը յիշէին Տիկնոջ ազնիւ սիրտը, ջուր առաքինի վարմունքը, հեզ հոգին: Նորա ընծաններն էին, որ զարդաբեր էին իրենց տունը, Չաւեն կը յիշէր այն օրերը, որ նա Մամիկոնեանց տան հարս եկած էր եւ սիրելի եղած էր իր քաղցրութեամբ մեծին եւ փոքրին:

– Իսկ դու չիմա ի՞նչ պիտի ընես, – ըսաւ կինը:

– Ես այս գիշեր կ'երթամ. այդ ճիւղները կենալու միտք չունին, վասնզի ամրոցին բոցը տեսայ. իշխանիկը կ'երթամ ու կաշխատիմ գտնել եւ իմացնել մօր եւ քրոջ մահը, իմացնել

իբր մխիթարութիւն Արփենիին ազատիլը, թէպէտ կորուստները մեծ են, բայ ինչ ընենք: Խեղճ երիտասարդ, ինչպէ՛ս մայրը կը պաշտեր... երբ կ'երթայինք վերջին անգամ... «Գրիգորս քեզ կը յանձնեն, Չաւէն հայրիկ...»:

Եւ հեկեկանքը խեղդեցին կորովի ծերուն ձայնը:

Իսկ դուրսը պարտէզը մեծ ուրախութիւն կար. մեծ եւ պզտի տղայք եւ աղջկունք Արփենիի տօնը կը կատարէին. պարտէզին ծայրը Երասխի ափանց նայող բարձրաւանդակին վրայ, գեղջկական կանաչագեղ հովանոցի մը տակ սեղանը կը պատրաստէին, տանտիկինն զբաղեալ էր կերակրոյ պատրաստութեամբ, իսկ Չաւէն յոգնած եւ տխուր խոր քունէ արթնացաւ զօրացեալ, երբ արդէն կէս-գիշերը մօտ էր: Ընթրեաց ժամանակ Արփենի յայտնեց թէ ամբողջն լաւ էր այս տունը, ուստի կուգեր, որ հոն բերէ Չաւէն հայրիկ՝ մայրիկը: Երբ ընթրիքը վերջացաւ եւ պզտիկները քնացան, Չաւէն հեծաւ եւ ելաւ դառնալու Վարդանաբերդ:

Կ'էս-գիշերուան մօտ էր, աշնան աղօտ լուսին մը տկար լուսով կը լուսաւորէր Կ'ոգովտի լիճը. բերդին հրդեհին մնացորդ բոցը երկրորդ լոյս մը ձգած էր ջուրին վրայ, ուստի մեծ զգուշութեամբ սկսաւ մօտենալ, եւ ամենեւին ձայն չի լսելով՝ երկայն ժամանակ ուշ դնել վերջ իջաւ ձիւն, թողոց, որ արածի, եւ ինք զգուշութեամբ պտոյտ ընելով հասաւ բերդին դռան առջեւ. տեսաւ դռներն ինկած, տեսաւ Մամիկոնեանց պալատը կիսակործան եւ հրօ ճարակ, տեսաւ դիականց կիսախսանձ կոյտը ընդարձակ եւ ծառագարդ գաւթին մէջ թողեալ, իմացաւ թէ այդ գեղեցիկ բերդը կատարեալ գերեզման էր դարձել, ուստի ելաւ պարիսպներէն դուրս՝ սկսաւ լճին հարաւային կողմը երթալ տեսնելու թէ ի՞նչ կայ, հագիւ թէ քանի մը քայլ առաւ դիակ մ'ալ յօդ պատահեցաւ՝ անցաւ առաջ ուրիշ մը, ուրիշ մ'էլ՝ եւ տասը-տասներկուք մը համբեց, լուսնի լոյսը շատ աղօտ էր, որ կարէնար ճանչել, ուստի քիչ մ'առաջ որ գնաց, տքալու ձայն մը լսեց, վազեց դէպ այն կողմը: «Ա՛հ, քիչ մը ջուր, ի սէր աստուծոյ, քիչ մը ջուր», – կ'ըսէր հողին վրայ պառկած մէկը: Դարձաւ մտաւ բերդը, վազեց դռնապանաց աշտարակին տակի սենեակը, ուր փոքրիկ աղբիւր մը կար, հոն հողէ հաւսարակ ամաններ կը գտնուէին, առաւ լցուց եւ քիչ մը տուաւ, որ խմէ. մարդը երբ ոգի առաւ, այն ատեն՝

– Որդեակ, դու ո՞վ ես, – հարցուց:

– Թաղոսի որդի Տրդատն եմ, – ըսաւ վիրաւորը:

– Դու իշխաններուն հե՞տն էիր, երբ եկանք:

– Մենք կէսօրին այստեղ հասանք: Երբ բերդին մուխն ու բոցը տեսանք, ետ դառնալ եւ փախչել սկսանք, բայց երկու հար իւրէ անելի ձիաւորաց խումբ մը, որ շրջակայքն աւարելու գնացեր եւ կը դառնար, մեր ճամփան արգիլեց, ուստի գատեալ թշնամիներէն յուսահատաբար կը ռուեցանք. ես վիրաւոր ընկայ, չզիտեմ միւսներն ի՞նչ եղան.

– Տէ՛ր աստուած, տէ՛ր աստուած, այս ի՛նչ պատուիսաւ է մեր վրայ, – կ'ըսէր ծեր զինուորը:

Ելաւ այց ընելու. բոլոր ինկելոց կը շօշափէր՝ ձեռքը սրտերնուն վրայ կը դնէր, թէ կենդանի որ թերեւս կարէնայ գտնել, բայց ամէնքը լաւ մեռած էին, դարձաւ վիրաւորին քով, պատեց վէրքը ինչչափ կրցաւ, հեծուց իր ձիուն վրայ եւ շտկուեցաւ մօտակայ վանք մը, որ լեռանց ափափայից վրայ շինուած դժուարաւ գտանելի տեղ լինելուն կը յուսար թէ բարբարոսաց ոտքերը չեն հասած, եւ իրօք այնպէս գտաւ ինչպէս կը յուսար: Կրօնաւորք սիրով իջան անապատեն թաղելու համար իրենց քրիստոնեայ եղբարց մարմինները: Իսկ Չաւէն, որ Գրիգորի մարմինը կը փնտրէր՝ չը գտնելով ոչ նորա եւ ոչ Սուրենի մարմինը, փառք կ'ուտար աստուծոյ եւ կ'ըսէր. «Օր մը անշուշտ յանկարծ կ'ուզայ եւ ես ձեռքս իրեն կը յանձնեն քորիկը»:

Անկից իջաւ ծովեզրը, լիճը խաղաղ կը ծիծաղէր՝ անտարբեր մարդկային ողորմելի յուզմանց վրայ, ելաւ լողալով մակոյկին քով նստաւ, նոյն տեղ, ուր Արփենին առաջի օրը նստած կը սպանէր իւր մայրիկին, ջուրը իւր վճիտ կերպարանքն առաւ. ան ատեն նայեցաւ եւ տեսաւ ջուրին տակ մայր ու աղջիկ քովե-քով, մտաւ եւ առանց դժուարութեան հանեց զիրենք ցամաք. ըսաւ ինքնիրեն. «Աստ այս կղզին անխօս վկայ այս սքանչելի մօր եւ հրեշտակային գաւկին պարկեշտութեանց թող իրենց գերեզման լինի. ապագային մէջ աւագակաց եւ արիւնարբու ճիւղաց թերեւս միմիայն ապահովութիւն աստ գտնուի. մինչեւ որ իշխանիկը երեսան ելնէ»:

Մտաւ մակոյկը, գնաց բերաւ ամէն պէտք եղածը, փորեց գերեզմանը առստոյ ծառի մը տակ, եւ երբ ամէն հանգստեան կարգ կատարուեցայ, ինք մեռելաթաղ, ինք սպասատր, ինք հայր եւ եղբայր եւ ամենայն լինչելով, յորդառատ արտաստոք ողողեց գերեզմանը, ինք նաեւ զարմանալով թէ ծեր գինուոր՝ իր այդ աչքերը, որ հուր գիտէին թօթափել, ուստի՞ այդչափ արտաստոք կը բխէին, որ բոլոր կեանքին մէջ այնչափ ունեցած չէին:

Իսկ երբ արտաստոքը սրբեց, ժողովեց աստուծոյ պաշտօնեայքը եւ հանեց բերդին առջեւ, տուաւ կրակը բորբոքեց մակոյկը, որպէսզի ոչ ոք կարենայ մերձենալ կղզուոյն, ան ատեն. «Ամենայն ինչ կատարեալ է», – ըսաւ, եւ գլուխը կտրծփին դրած՝ անցեալին մէջ թաղուած այդ բերդին հանդէսները, կոչունքները, ուրախութիւնքը, սուգերը եւ տրտմութիւնքը նաեւ՝ ամէնքը աչքին առջեւ տեսնելով յաջորդաբար, ուր երկայն տարիներ անցուցեր էր, եւ քսանչորս ժամ բաւական եղած էր անյայտ, անյիշատակ ընելու, դարձեալ Կ'աղգուանի ճամփան բռնեց մոռնալով նաեւ իր նժոյգը, որ ծանր իր ետեւէն կը քալէր լոյկ եւ տխուր իբր թէ չի համարձակելով իր տիրոջ խորհրդածութիւնքը շփոթել:

Բայց վերջապէս Չաւեն իբր քունէ արթնացաւ, վասնզի ծունկերը չէին ուզէր իրեն հնազանդիլ, սաստիկ յոգնութիւն մը գինք առէր էր, հեծաւ իրեն ձիուն վրայ, նոր զգացմունք մը՝ գլուխը սկսաւ պտոյտ գալ, այնպէս, որ եթէ չզգուշանար պիտի ինկներ ձիեն, այս նոր երեւոյթներէն արթնացած միտքն եկաւ թէ ամենեւին բերանը բան չէր դրած, եւ արեւը մայր մտնելու մօտ էր, ուստի շտապեց եւ հասաւ այն գիւղը, ուր առջի օրը խոլ պառաւր գինք հիրընկալէր էր:

Դարձեալ առանձին էր պառաւր՝ նստած իր դռան առջեւ. դարձեալ գիւղն անապատ էր: Թէպէտ ինք հացի պատառ մը միայն ուզեց, բայց բարի պառաւր հացն ու պանիրը եւ կուծով գինին մէկտեղ գրաւ առջելու: Եւ երբ տեսաւ թէ ախորժակով կ'ուտէր.

– Ես մարած աչքերեղ ինացայ, – ըսաւ, – որ դու շատ անօթի ես. մեր գիւղացիքը ամէնքը լեռները փախան, աւազակներէն կը վախեն:

– Դու չե՞ս վախեր, որ այսպէս մենակ կը նստիս, – հարցուց. Չաւեն քիչ մը ձայնով, քիչ մը նշանացի:

– Իմ վախելու տեղս մնացե՞ր է, որ վախեն: Ասպատակը երիտասարդ կուզէ, ինձի պէս պարաներուն վնաս չի հասցնէր:

– Դու այնպէս կարծես, բայց հիմկու նորելուկ աւազակները քեզպեսները սուրէ անցուցեր են:

– Է՛հ, ի՛նչ ընեն, – ըսաւ պառաւր արհամարհ անոք ուտերը ցնցելով, – եթէ սպաննեն՝ թո՛ղ սպաննեն, հազար տարի ապրելու չեն, արդէն հարիւրին մօտ են: Թոռներ, տղաքներ, հարսներ ունին: Դուք գնացէք՝ փախէք լեռը, ըսի, ես տանս մէջ եթէ պիտի մեռնիմ, խաղաղ կը մեռնիմ:

Այս փիլիսոփայութեան պատասխան չունէր Չաւեն, ուստի լռեց, եւ երբ հացը կերաւ լնացուց եւ գինուոյ կուծին վերջի կաթիլը նաեւ քամեց, պառաւր

– Ռոդի՛, մի՛ ծալուիր, դու բան չես կ'երէր այսօր, երէկ այդ տղեկը լաւ կերաւ. կա՛ց հիմա... – ըսաւ եւ վազեց գնաց՝ ժամանակ չի թողնելով Չաւենի, որ արգիլէ, եւ քանի մը վայրկեանն եկաւ դարձեալ ուտելիք ու գինի բերելով: Եւ երբ Չաւեն սկսաւ ուտել՝ պառաւր էլ սկսաւ հին պատմութիւններ ընել, որ Չաւենի յիշատակներէն շատ բարձր կին: – Ռոդի, – կ'ըսէր, – դու այն օրերը գիտե՞ս, երբ Սուրեն պարսիկը ամէն Հայաստան կը կոխկոտէր, յետոյ երբ Վարդան Մամիկոնեան զայդ Սուրեն սպաննեց, յետոյ երբ պարսից թագաւորը եկաւ, յետոյ երբ մենք ամէնքս լեռները փախանք...

– Ես այդ յետօներուն յետինն անգամ չգիտեմ:

– Գիտե՞ս, հա՛... – կ'ըսէր պառաւր նորա բերնին շարժմունքը տեսնելով:

– Ո՛չ, ո՛չ, ամենեւին չգիտեմ:

– Բայց գիտե՞ս, որ Հռոմի մեծ թագաւորն որ եկաւ՝ կաթողիկոսը Լուսաւորիչն ուրացաւ (Չաւեն ինացաւ, որ չերակլի եւ Եզրի համար կ'ըսէր՝ գլխով նշանացի ըրաւ թէ՛ այո՛), հա՛, աստուած ողորմի հօրդ հոգուն, ան տարի հոռոմը մէկ կողմեն, պարսիկը միւսեն այս մեր լեռն ու ձորը կոխեցին, տուն, տեղ չի մնաց, ամէն բան քանդուեցաւ. մենք երկու ամառ մէկ ձմեռ

սարերուն գլուխն անցուցինք, ի՛նչ օրեր էին... հիմա ի՛նչ պիտի լինի: Այսօր էլ այդ հոռոմներն էին, որ եկան, տքտած հաւ դարձեր էին, վրայ, գլուխ չի կար՝ անօթի ծարաւ...

– Այսօ՞ր, – հարցուց Չաւեն:

– Հա՛, մէկ-մէկ քիչ հաց տոյի՝ ճամպիեցի, ետքը մէկ ծերունին եկաւ երեսուն-քառասուն հոգուով, ուռած, փքուած, հագուած կապուած մարգ էր, քթեն ինկնողն հագար կտոր կը լինէր, կ'երէի, որ մեր գիղին չի հանեցաւ՝ ելաւ գնաց Կ'աղզուանի ճամպիան. երթա՛ ի բարին:

Չաւեն որ արդէն փորը կը շտացէր էր, եւ քունն աչքերուն վրայ սկսէր էր ծանրանալ, երբ լսեց թէ յոյնք, որ անշուշտ արաբաց մագիլներէն փախստականը հին, որ լեռները փրկութիւն գտած հիմա գանազան ճամպիաներով կ'երթային Կարին, եւ եթէ զիրենք բազմաթիւ գտնէին ամէն անգգամութեան ձեռնհաս էին: Թուլութիւն մէկդի թողուց եւ շուտ մը պատաւին մնաս բարաքն ըսաւ, հեծաւ ձին ու Կ'աղզուան շտկուեցաւ արագութեամբ: Գիշերուան երկրորդ ժամուն հասաւ աւանը, որ բոլոր տակնուվրայ էր, եկեղեցոյն դռան առջեւ քանի մը հոգի ժողովուած կը խոսէին թէ ինչ կարելի էր ընել յունաց պահանջմանց դէմ, երբ Չաւեն մութուն ձիուն գլուխը քաշեց, շուտ մը զինք ճանչելով իրեն մօտեցան, եւ դեռ ինք բերան չի բացած՝ սկսաւ գանգտիլ եւ վիճակը յայտնէի

– Հարիւր յիսուն, երկու հարիւրի չափ փախստական յոյն զինուորներ աւանը մտան, զօրավար մ'էլ կար հետերնին. ցրուեցան ամէն տուն. մենք իրենց խեղճութեան ողորմեցանք, անհաւատին դէմ կռուէ կ'ուզան, ըսինք, խաչապաշտ են, ըսինք, պարտք եղած հիւրընկալութիւնն ըրինք, բայց գոհ չի կրցանք ընել, սկսան զգեստ յափշտակել, զէնք պահանջել, զինուոյ կարասներ պարպել եւ կանանց վրայ աչք ձգել... Մեծերնին իջաւ քու տունն, Չաւեն եղբայր, շատ կարելի է որ նա էլ իր աւագակներէն պակաս չի մնայ:

– Քալենք մեզի երթանք, այնանդ կը տեսնենք եւ կը մտածենք:

Եւ Չաւեն ձիեն իջած այդ դրկիցներու հետ միատեղ շտկուեցաւ տուն: Դեռ տան դռանը չի հասած՝ կը լսուէին յունական անառակ երգեր ու ձայներ, որ Չաւեն բաւական կը հասկնար, եւ որ երգողները կտորի տակ ընկողմանեալ յոյն զինուորներ էին. առանց սոցայ վրայ ուշադրութիւն դարձնելու Չաւեն ներս մտաւ: Նախ զինք դիմաւորողներն եղան իր երեք որդիքը, որոնց ամենէն մեծը քսանհինգ տաբու երիտասարդ մ'էր կ'որաւի եւ ծանրագլուխ. եւ հօր ու որդուոյ մէջ այս խօսակցութիւնն տեղի ունեցաւ կամաց ձայնով.

– Ի՞նչ տեսակ մարդ է, Ներսէս, այս յունաց մեծաւորը:

– Ի՞նչ. գիտնամ, հայր, իբր քառասուն տարու՝ քաղցրալեզու, քաղաքավար մարդ մը կ'երեւայ. ոչխար մը մորթել տուաւ այն ձեւով, որ իբրեւ թէ փողը պիտի վճարէ, մեծ կը խօսի՝ ինքզինքը այնպէս կը ցցնէ, իբր թէ կայսեր շատ ծանօթ մէկն է: Հարցուց թէ այս տունն ո՞ւմն է, հարցուց թէ Արփենին ո՞ւմ աղջիկն է, Վարդանաբերդի, Մամիկոնեանց իշխանուհոյն, Գրիգոր իշխանին վրայ տեղեկութիւնք փնտրեց: Հրամայեց, որ իր զինուորներուն պէտք եղածը արուի, վճարմունքը խոստացաւ կայսերական գանձեն շուտով հասցնել:

– Պրոկոպիո՞ս է այդ մարդուն անունը, – հարցուց դաժանութեամբ Չաւեն:

– Ոչ, հայր, Թումայ է իր անունը:

– Մայրդ, աղջիկները ո՞ր են:

– Ամէնքը ներսն են, չերեւցան օտարներուն:

– Հիմա քովը ո՞վ կայ:

– Տէրտէրը միայն մնաց, ուրիշ ամէնքը գնացին:

– Մտնենք ներս, բարեկամք, եւ տեսնուինք այս յունական բանակին կոտորտութեան հետ, – ըսաւ Չաւեն իր դրացիներուն:

ԳԼՈՒԽ Ե

Թումայ ընկողմանեալ էր վառարանին քով, եւ ուշադրութիւն անգամ չըրաւ մտնողաց, որ յարգանօք ողջունեցին. իր երկու գինուորները հոտին կանգնած– էին դռան քով: Կ'աղաղուանի աւագերէցը նստած էր վարը փոքրկացած յոյն գորավարին ներկայութեան: Չաւէն այս վիճակը տեսնելով՝ քահանան հրաւիրեց վառարանին քով անցնիլ նստիլ. եւ նկատելով նորա դանդաղութիւնը՝ օգնեց նաեւ թեւէն բռնելով եւ վեր վարելով, եւ նքն անցաւ քովը նստաւ: Բիզանդացի յոյնը իր դիրքին մէջ այս ամէն շարժումը տեսաւ, եւ լաւ իմացաւ թէ իր արհամարհանաց փոխարէն պատասխանող մը անցաւ իր առաջ, բայց չիմանալէն եկաւ:

Իսկ Չաւէն, որ բաւական յունարէն կը խոսէր, սկսաւ հանդարտ կերպով ժողովրդեան գանգատները, իր գինուորներէն եղած անիրաւ պահանջները առաջ դնել, յոյս յայտնելով թէ «իրեն պէս բարձր գորավար մը այնպիսի անկարգութեանց ներողամիտ չէր կրնար լինիլ»: Չաւէնի այս վերջին խօսքերը, ուր երգիծանքը շատ սուր եւ կծու էին, յոյնին բարկութիւնը այն աստիճանի գրգռեցին, որ շակուելով եւ նստելով՝ եւ խիստ սկնարկ ձգելով Չաւէնի հարցուց.

– Դու որ գինուորի կը նմանիս կերպարանքովդ, ո՞ւմ քով ծառայած ես մինչեւ հիմա:

– Իմ ըսած խօսքերս կ'երեւայ թէ չի կրցայ հասկննէի ես աղաչանք մը ըրի, որ հրաման ընէք գինուորներուն անիրաւ պահանջներ չընելու. իսկ դուք ինձ կը հարցնէք թէ ո՞ւմ քով գինուորած եմ. այդ հարցմունքը ինձ զարմանք կ'ուտայ, ուստի ես էլ համարձակութիւն կ'առնում ձեզ հարցնելու թէ ի՞նչ կը նշանակէ այդ հարցմունքը:

– Դու հասարակ շինական՝ կը համարձակիս ինձ՝ հոռոմ իշխանի հարցմունք ընել:

– Ի՞նչ յանցանք կայ այդտեղ, մարդ չգիտցածը միշտ իրաւունք ունի հարցնել: Դուք ինձ կը հարցնէք թէ ո՞ւմ քով ծառայէր եմ, նոյնպէս ես էլ հասարակ շինական համարձակութիւն առի ձեզ հարցնել թէ ի՞նչ մտօք այդ հարցմունքը կ'ընէք. չար միտք եթէ ունենայի կրնայի հարցնել թէ դո՞ւք էիք արաբաց դէմ այդ մեծ յաղթութիւնը կարգադրողը թէ Պրոկոպիոս:

– Դեռ նախատե՞լ գիս կը համարձակիս, անա՛րգ շինական, – ըսաւ Թումայ եւ ելաւ սուրն առնելու:

– Հանդարտ տեղդ նստէ, հոռոմ իշխան, – ըսաւ Չաւէն ծանր եւ արհամարհոտ ձայնով եւ ամենափոքր շարժումը նաեւ չընելով. – ես երբ հոռոմ իշխան կ'ըլտեմ, պէտք է իմանաս թէ իմ մտքիս մէջ այդ քու անարգ շինականներեղ աւելի անարգ բան մը կ'իմանամ, քու այդ սուրեղ վախցող մարդ չի կայ այստեղ, ես գրաւի կ'ուզամ, որ այդ խեղճ սուրը պատեանեն անգամ ելած չէ տարիներէ ի վեր եւ ժանգոտած է: Իսկ եթէ այս խեղճ շինականի սուրը պատ եանեն ելնէ յանկարծ՝ Լուսատրի՛չ վկայ, որ առանց քանի մը հոգի հանելու տեղը չի դառնար:

Այն անշարժութիւնն, այն հանդարտ ձայնը, այն արհամարհոտ կերպը, որ Չաւէնի վրայ նկատեց յոյն գորավարը, բաւական եղան, որ կերպը փոխէ եւ ինքզինքը սանձէի ուստի կիրքը թողուց եւ արհամարհանաց ձեւ մը առնելով նստաւ:

– Հա՛, այդպէս խելօք նստինք եւ մարդու պէս տեսնուինք, դուք մեր հիւրն էք, մեր հայրենական սովորութիւնն է հիւրը պատուել, բայց հիւրը եթէ աւագակութիւն ընէ՝ դեռ այն ժամանակներում չհասանք բոլորովին, որ անպատի թողունք, ուստի հիմա քեզ կ'իմացնեն բարեկամաբար, որ եթէ այս վայրկեանս փոքրիկ բռնութիւն մը լինի աւանիս մէջ, բոլոր յոյները ջարդել կ'ուտան, եւ որպէսզի մեղք ինձ չի համարուի՝ ահա քու առջեդ կը հրամայեմ. – Տէր Հայր, – ըսաւ աւագերէցին, որ իր քով նստած էր, – գնա շուտով եկեղեցին, ամէն տեղ իմաց տուր, որ գէն բերնին պատրաստ կենան, եւ առաջին անիրաւութեան եկեղեցիներն իմաց տան եւ եկեղեցույ մը կոչնակները զարնուած վայրկեանն ամէն ոք իրաւունք ունենա գտած յոյնը սպաննելու Տէ՛, իմացա՛ր, գնա՛:

Քահանան թեատարած ոտք ելաւ երթալու, երբ Թումայ, որ նստեր մտիկ կ'ընէր, ձայնը եւ կերպը փոխելով մէկէն քաղցրութեամբ ըսաւ քահանային.

– Դու, որ Քրիստոսի եւ աւետարանի աշակերտ ես կրնա՛ս այսպիսի անգութ պատուէր մը քարոզել:

– Աւագակներու պաշտպանութիւն ո՞ր քարոզեց Քրիստոս, հոռոմ իշխան, – պատասխանեց Չաւեն: Ես, թագաւոր եալ քաղաքը՝ Կարին, Տրապզոն կախադաններ տեսայ եւ աւագակներ կախուած, ձեր հոռոմի Քրիստոսը աւագակներու ներողութիւն չի քարոզէր եւ մեր հայոց Քրիստոսը կ'ուզէ՞ք որ քարոզէ: Հրաման տուր քու մարդոցդ, որ անիրաւութիւն չընեն, յափշտակութիւն չընեն, կանանց պատուոյն չի դպչին, այդ անատակ երգերը դադրեցնեն. եւ երբ դու հրաման տաս՝ մէկը չի հնագանդի եւ դու պատմես, այն ժամանակ կ'իմանամ թէ քու մարդիկդ գինուոր են եւ ոչ աւագակ. իսկ եթէ դու լուռ կենաս, գանգատանաց ականջդ խփէս, գողին գողակից կը շինիս եւ ինձ իրաւունք կ'ուտաս, որ քեզ եւ քոյոցդ ինչ չարիք կրնամ հասցնեմ, եւ ինձ սրբագան պարտք կը դառնա անիրաւութիւնը որ քեզմէ սկսաւ՝ քեզմով վերջացնեմ. բայց դու եթէ գիտնայիր քու գլխուդ հասած վտանգը՝ ինձ պէտք էր շնորհակալ լինէիր, որ ժամանակին եկայ հասայ. արդէն բոլոր աւանին բնակիչք պատրաստուած էին գձեզ ամենքդ սուրէ անցնել, եւ կոտորածը հիմա այս վայրկենիս թերեւս սկսած էր, բարեբախտաբար ես եկայ եւ արգիլեցի:

Այս վերջի խօսքերը բոլորովին կերպարանափոխ ըրին յոյն գորավարը: Շուտ մի ելաւ հրամայեց իր գինուորներուն, որ երթան բոլոր աւանը իմացնեն իր կողմէն, որ ամենափոքր անկարգութիւն ընողը սուրէ անցնել պիտի տար, եւ թէ թոյլտւոյթուն էր բնակչաց բռնութիւնը բռնութեամբ վանել եւ անգգամին անգգամութեամբ փոխարինել: Եւ դառնալով Չաւենի, որ նորա խօսքերէն բառ մը, շարժմունք մը չի կորցնելով անշարժ նստած էր:

– Իրօք շատ շնորհակալ եմ, – ըսաւ, – որ դու խոհեմութեամբ վարուեցար այս նիւթիս մէջ եւ արինահեղութեանց պատճառն արգիլեցիր. ես չէի կրնար հաւատալ թէ մեր գինուորները այն աստիճանի անիրաւութիւն ընեն, որ բնակչաց այսչափ գայրոյթ պատճառեն. եւ շիտակն ըսելով ձեզմէ առաջ ոչ որ գանգատ մը չէր ըրած: Ուստի շատ գոհ եմ ձեզմէ: – Այո խօսքերը՝ բիզանդական կերպարանքին վրայ դիմակ ծածկելով ըսելէ վերջ՝ ձեռքը Չաւենի երկնցուց, որ այս շարժմունքը գուշակելով՝ իբր թէ այդ վատ ձեռքը չտեսնելով՝ դարձաւ իր դրացեաց եւ ըսաւ.

– Գնացէք դուք էլ, եղբարք, հան դարտեցուցէք երիտասարդները, որ չելլեն տարիքի կրակով բան մը հանեն. լսեցիք ահա իշխանին խօսքերը եւ պատուերները, դուք էլ ամէն փողոցի գլուխ գինեալ պահապաններ դրէք, որ արգիլեն անկարգութիւն՝ ուսկից որ գայ. երթա՛ք բարով:

Մարդիկը գոհ սրտով ողջունեցին եւ ելան գնացին: Նոյնպէս Չաւեն աչն ատեն ելաւ եւ ձեռքը կտրծփն վրայ գնելով, ողջունեց յոյն իշխանը եւ քաշուեցաւ իր ներքին սենեակը՝ ուր ընտանիքը ժողովուած կը նստէին. երախայք արդէն քնացած էին: Հոն իր երեք տղոց սպասարեց, որ կարգաւ գիշերը պահպանութիւն ընեն եւ դիտեն յունաց ամէն շարժմունքը. ինք հեծաւ իր ձին աւանին ամէն կողմը պտոյտ մ'ընելէն՝ թաղապետները տեսնելէն եւ գգոյշ կենալու խորհուրդ տալէ վերջ՝ դարձաւ տուն հանգչելու համար այն երկար աւուր քաշած մտաւոր ու մարմնաւոր աշխատանքէն:

Առաւօտեան կոչնակին ձայնին ելաւ Չաւեն երթալու եկեղեցի: Յունաց համար՝ որ աւագակութիւնը թողած հիւր էին հիմա՝ նախաճաշ պատրաստեցին կանայք: Մատղաշ տղայք անկասկած իրենց խաղալուն գբաղած էին: Արփենի, որ քսանչորս ժամուան միջոցին մէջ ամէնուն հետ բարեկամ եղած՝ էր, երբ Չաւենն տեսաւ եկեղեցիէ դարձած, դիմեց իրեն հարցնելու թէ՝ «Մայրիկը բերի՞ր», իսկ Չաւեն, որ որոշած էր սիրակայսնելուտղայն Կամասարականաց ամրոցը, «Ես քեզ մայրիկին պիտի տանիմ, սիրուն Արփենիս» ըսաւ, եւ նա այն գաղափարով մխիթարուած՝ ներս, դուրս, պարտէզը, փողոցը կը շրջագայէր. երբեմն մտնելով սենեակը, ուր յոյն իշխանը եւ Չաւեն նստած էին: Ամէն բան յայտնի կ'ընէր հոռոմին, որ այդ տղայն բացի դիմաց գեղեցկութենէն՝ թէ իր զարդերուն եւ բեհեզեայ գգեստներուն, թէ իր մորթի ձերմկութեան, թէ ոտքերուն ձեռքերուն մանրութեան, թէ իր համարձակութեան համար տարբերութիւն մը ունէր ուրիշ տեսած տղոցմէն: Ազնուականութեան կնիքը ճակտին վրայ դրոշմուած էր, եւ որ իրեն աւելի հաճելի էր, յունարէն նաեւ եւ կը խոսէր, վասնզի նախարարական տուներ ինչպէս երբեմն պարսկերէն՝ նոյնպէս յունարէն խօսելու սովորութիւն մտած էր ժամանակներէ ի վեր եւ շատ պալատներու մէջ յոյն ուսուցիչներ եւ դայակներ

կը գտնուէին: Չանագան խօսակցութիւններէ իմացաւ նաեւ թէ որք աղջիկ մ'է, ուստի անգգամ խորհուրդ մը յղացաւ մտքին մէջ, եւ երբ բոլոր աւանը գբադած՝ ամէն ոք կէս աւագակ, կէս գինուոր յունաց վրայ ուշադրութիւն կը դարձնէր, յոյն իշխանը Արփենիի հետ կգբօսնուր, կը խոսէր, կատակներ կ'ընէր եւ յանկարծ երբ մէկ միջոց մը մենակ էր իր երկու սպասաւորաց հետ, տղան պատկեցուցին. բերանը թաշկինակ մը խցկեց՝ լաւ մի փաթաթեց, որ չի կարէնայ շարժիլ եւ պարկի մը մէջ դնելով՝ իրեն ուրիշ կարասեաց պէս իր ծառայից մէկուն շալակը տուաւ եւ ինք ձի հեծնելով արտորնօք, բիզանդական ծիծաղով Չաւենն ու կաղզուանցիք ողջունեց եւ Բասեան գաւառի ճամփան ինկաւ: Երբ աւաննն դուրս ելաւ, հինգ-վեց ձիաւոր իր սպասաւորներէն հետը, քանի մը վայրկեան սաստիկ արշաւանքով հեռացաւ իր փախստական գունդէն. ան ատեն հանեցին խեղճ տղեկը իր սոսկալի պարկէն, տեսան, որ մօտ էր խեղդուելու, հանեցին բերնի խցիկը, եւ թէպէտ մարած եւ ինքզինքն ելած՝ բայց իշխանը առաւ նժոյգին վրայ, կը քշէր կատաղութեամբ, երբ գիտ կը հասնէր՝ իր լայն վերարկուին տակ ծածկած խեղճ որբը կ'անցնէր արագութեամբ, որպէսզի այս սոսկալի գողութեան հետք մը չի ձգէ: Վերջապէս ամայի տեղ մը ջուրի մը քով իջաւ ձիէն, տղուն քիչ մը ջուր տուաւ խմելու, արիւնտ բերանը լուաց. գոյն չէր մնացել սիրուն տղեկին երեսը, աչքերը մարած էին բոլորովին, գլուխը չէր կրնար բռնել. հարցուց թէ բան ուտել կուզե՞ր. երբ պատասխան չտուաւ, հեծաւ ձիուն վրայ, աւաւ տղեկը թիկնապահաց մէկուն, որ բարեբախտաբար աւելի բնական գթած սիրտ ունենալով ինչչափ կարելի էր ջանաց քիչ շարշրկել, մինչեւ հասան Կարին. հոն ամիս մը հիւանդ պատկելէ վերջ, հազիւ թէ առողջացաւ, եւ գարնան արեւն իր աչաց կենդանութիւն բերաւ:

Բայց այս միջոցիս ի՞նչ ըրաւ Չաւեն. երբ տեսաւ թէ Արփենին չի կայ. բոլոր Կ'աղզուան վեր-վար ըրաւ, ամէն ծակ, ամէն խոռոչ խոյց եւ խնդիր եղաւ եւ երբ ամէն յոյս կտրուեցաւ՝ խեղճ գինուորը ձեռքը ծնօտին դրած յուսահատութեան արցունք կը թափէր, կը հարցնէր Երասխայ ալիքներուն, կը հարցնէր երկնքի թռչուններուն, ամէնքն անտարբեր՝ պատասխան չէին տար: Վերջապէս յուսահատ կ'երթար եկեղեցի ժամերով կ'աղօթէր եւ տխուր տուն կը դառնար: Շաբաթն անգամ մը, կը հեծնէր ձիւն, կ'երթար լճին քով կը նստեր՝ անթարթափ կը նայէր կղզին եւ կը դառնար, իսկ երբ լիճը կատարեալ սառեցաւ՝ իր Տիկնոջ գերեզմանին վրայ արտասուք կը թափէր եւ կը դառնար: Օր մը, որ մեծ պահոց երկրորդ կիրակին էր, ելաւ դուրս, մտածութիւն մը զինք բոլորովին գրաւէր էր. հազիւ ճաշն ըրաւ՝ ձիւն ուզեց եւ գնաց այն ճգնաւորաց մենարանը, որոց դիմէր էր իր վիրաւորը դարմանելու եւ մեռելները թաղելու համար: Առաւ նոցայ վանահայրը, հեծուց իր ձիուն վրայ եւ իջեցուց լճին քով. սառած ջուրին վրայն քայլելով բերաւ Բիրեղի գերեզմանին վրայ, հանգստեան կարգ մը կատարել տալէն վերջ՝ խնդրեց, որ Աւետարանը գերեզմանին սառած հողին վրայ դնէ եւ բանայ, Վանահայրը միամտաբար բացաւ, Չաւեն մատը դրաւ՝ «Կարդա՛յ, շայր Սուրբ, սա խօսքը», – գրուեց. «Խնդրեսչիք եւ տացի ձեզ, հայցեցէք եւ գաջիք, բախեցէք եւ բացցի ձեզ. զի ամենայն որ խնդրէ՛ առնու եւ որ հայցէ՛ գտանէ եւ որ բախէ՛ բացցի նմա: (Ղուկաս գլ. Ժայ. 9)», – կարդաց քահանան: Չաւեն ձեռքերը երկինք տարածեց՝ «Փա՛ռք քեզ, աւստուած իմ», – աղաղակեց: Այն րոպէին կարծես ծերը երիտասարդացաւ, իր աչաց կորովն եկաւ, եւ երբ տուն դարձաւ, ամէնքը փոփոխութիւնը տեսան եւ գարմացան. առջի մարդն էր իր կնոջ համար, առջի հայրիկն էր իր գաւկներուն, առջի Չաւեն եղբայրն էր իր դրկիցներուն եւ բարեկամաց համար: Չատիկը կատարեց ուրախ, գուարթ իր ընտանեաց եւ ազդականաց հետ, եւ չորեքշաբթի առաւօտուն հասարակ մշակի զգեստներ հագած, մախաղ մը, վերարկու մը, երկսայրի կարճ սուր մը գօտիին մէջ ծածկած, տրեխներ ոտքը եւ գաւագան ի ձեռին, ժողովեց կինը եւ գաւկները, խրատեց զամենքը, ապսպրեց մորերնուն միշտ հնագանդ լինիլ, ընց մեծ եղբայրը յարգել եւ մեծարել, գնայ էլ յորդորեց ամէնուն հետ քաղցրութեամբ եւ սիրով վարուիլ, օրինեց զամենքը, համբուրեց մէկիկեւմէկիկ եւ ելաւ երթալ իր կորուստը փնտրելու:

Մենք թողունք Չաւեն Կարնոյ ճամփուն վրայ, եւ երթանք փնտրել Գրիգոր ու Սուրեն, որոց դիակունք չի գտնելով նա՛ յոյս ըրած էր թէ օր մը երբ իշխանիկը դառնար, Արփենին գոնէ

իրեն պիտի ներկայացնէր, միայնակ եւ սիրասուն նշխար Մամիկոնեան հայրենի ճոխութեան եւ հրեշտականման մօր եւ քրոջ:

Վիրատորը մեզ պատմեց թէ ինչպէ՛ս Սուրենի եւ Գրիգորի ձիաւոր խումբը Վարդանաբերդի հրդեհը տեսնելով դիմէր էին հոն նահանջի ճանապարհ միշտ իրենց յուսալով, եւ թէ ինչպէս թշնամոյն բազմաթիւ հեծելոց խումբը վրայ հասնելով՝ շրջապատեալ յամենուստ սկսած էին պատերազմիդ Սուրեն քանի մը հողի կ'որսնցնէին վերջ իր խումբեն՝ տեսնելով անխուսափելի վտանգը փոքրիկ բլուրի մը վրայ քաշուեցաւ իրեններով, այդ բլուրը Վարդանաբերդի գերեզմանատունն էր, քիչ հեռաւորութեամբ:

Այդ գերեզմանոցին մէջ՝ մահարձանները պատնէշ առած՝ յուսահատ կոտով իրենց կեանքը թանկ ծախել որոշեցին հայ փոքրիկ խումբը. Սուրենի հօր ձայնը՝ «Տղա՛ք, մեռնի՛նք, բայց մեռցնենք եւ այնպէս մեռէինք քաջութեամբ», կ'որոտար ամենուն ականջին. այդ քառասուն-յիսուն հոգին շրջապատ եալ հազարներէ, այնպիսի դիմադրութիւն րրին եւ այնպիսի կատաղութեամբ կոռուցտն երկու ժամ, իրենց աղեղներէն ելած նետերը, իրենց պարսատիկներէն ելած քարերը այնպէս կը հարուածէին հեռուն, եւ յարձակումներու դէմ իրենց վաղակաւորներն ու մուրճերը այնպիսի հարուածներ տուին թշնամոյն մօտեն, որ Շէյխ Ալի այդ քաջութեան վրայ հիացած դադրեցուց յարձակումքը եւ պատգամաւոր մը յողարկեց յայտնելով թէ՛ «Ինք պատրաստ էր իրենց կեանքը շնորհել եթէ անձնատուր լինին»: Եւ կէս ժամ միջոց կ'ուտար մտածելու: Սուրեն դաշնադրութեան մտնելու յանձնառու եղաւ. բայց արաբը պայման մը միայն ունէր. «կեանք միայն շնորհել». երբ Սուրեն գիշանիլ յանձն առաւ, իրեն դէմ անկարծելի դժուարութիւն մը ելաւ: Գրիգոր որ առիծի պէս եւ իր հասակէն վեր պատերազմէր էր, «մեռնի՛նք» բառն գատ բերնեն ուրիշ խօսք չէր հանէր, այդ հայրենի պալատան բոցն ու ծուխը գինք համոզած էին թէ իր մայրը եւ քոյրերը մեռած էին, ուստի «մեռնի՛նք, մեռնի՛նք» կը կրկնէր: Սուրենի բոլոր ազդեցութիւնը անօգուտ պիտի լինէր՝ եթէ ամէն պատերազմողը վերջապէս յանձն չառնուն գերութիւնը կենաց հետ փոխանակել: Ուստի պատանին երբ մինակ մնաց եւ ամենքը գէնքերը թողին, ինք այն բոպէին ինկաւ գերեզմանի մը վրայ, եւ արտասուաց հեղեղ մը սկսաւ իջեցնել. բոլոր Սուրենի յորդորներուն եւ ապագային համար տուած յոյսերուն պատասխան անգամ չի տուաւ: Մամիկոնեանց սերունդը է՛լ անգգայ եղաւ շղթայներու, ինչպէս անգգայ էր իւր քեռուոյն ձայնին, որ քաղցրութեամբ «Որդեակ Գրիգոր, այս օրերս էլ կանցնին, դժբախտութիւնը ինչչափ որ սոսկալի լինի մշտնջենաւոր չի կրնար լինիլ», – կ'ըսէր:

Բայց պէտք էր կ'ամա-ականայ անողոք բախտին հնազանդիլ, մանաւանդ որ կը տեսնէր Սուրեն, այդ մարդը, որուն վրայ երբեք կեանքին մէջ շողորորթութիւն, փոքրկոյութիւն, վատութիւն չէր նշմարած, լռութեամբ եւ անմունչ կը տանէր նախատանաց, հայիոյութեանց եւ հարուածոց: Այդ աննկուն Կամսարականը, որ անտարբեր էր իր անձին համար յամենայնի, միայն այն խնդրէր էր Շէյխեն, որ գինք այդ պատանոյն չի բաժնէ, եւ արաբը խոստացաւ եւ խոստմունքին վրայ կեցաւ: Բոլոր այդ դաժանելի ուղեորութեան մէջ, ծանրաբեռն եալ շղթայուք, շատ անգամ հետի, դատապարտեալ եղանակաց խստութեան, անօթութեան եւ ծարաւի, ինքզինք գրկելով հացին պատատեն, ջուրին կաթիլէն, ծնողական խնամքով հագիլ կրցաւ ողջ հասցնել զգրիգոր Կ'ոգովտի գաւառներէն Դամասկոսի շրջակայքը, ուր էր Շէյխ Ալիի բնակութեան վայրը:

Հոն՝ այդ գերութեան շղթայներուն մէջ թողով այս մեր երկու նախարարագունքը, դառնանք Հայաստան, որուն մասամբ ոտնակոխ եւ եղերական վիճակը յայտնի եղաւ բաւական մեր մինչեւ հիմա տուած նկարագրեն: Տեսանք թէ ինչպէս երջանիկ տուներ բարձր եւ խոնարհ, ինկան՝ կ'ործանեցան եւ հիմնահատակ եղան դժոխային արշաւանքի մը սաստկութեան առաջ: Տեսանք նաեւ թէ այն Յունական կայսրութիւնը, որ երկրին տէր ինքզինք կը համարէր՝ ինչպէս պաշտպանեց երկիրը, – տեսնենք հիմա թէ նոքա, որոնց պարտքն էր իրենց անձանց եւ ազդին վրայ հսկել, ինչպէ՛ս իրենց պարտաւորութիւնը կատարեցին:

ԳԼՈՒԽ Զ

Հայաստան բաժնուած երկու մեծ ինքնակալութեանց՝ Բիզանդական կայսրութեան եւ պարսից Սասանեան պետութեան մէջ, հարկատու երկուքին, ոտնակոխ երկուքեն՝ աննկարագրելի պեկոծութեան մէջ կը ծփար շարունակ: Այս երկու մեծ տէրութիւնք միեւնոյն հիւանդութեամբ վարակեալ՝ արտաքրուստ գորութեան փայլ սը ունէին, բայց ներքուստ երկուքն էլ հաւասար փտած եւ որդնոտած կործանման վիճակի մէջ էին:

Կոստանդնուպոլիս՝ ոսկեղէն գահույից վրայ նստող հռոմայեցոց ինքնակալ կայսրը, որուն բազկատարած պաղատանք կը դիմէին մեր նախահարք, երբ Հազկերտ արքայից արքան քրիստոնէութիւնը բնաջինջ վերցնել կը սպառնար Հայաստանեն, այդ «Երանելին Թեոդորոս կայսրը, որ խաղաղասէր էր ի Քրիստոս» եւ անարգ հարկատու հոն Ատտիղասայ՝ այն Ատտիղասայ, որ Մեծին Վարդանայ բազկին գորութեան առջեւ ընկրկէր էր ի Դարբանդ, Հազկերտի աչաց առջեւ, նոյն Ատտիղասայ, որ հռոմէական ինքնակալութիւնը կը դողացնէր արեւելք եւ արեւմուտք, եւ որ այդ Երանելի Թեոդոս շաջողելով թունաւորել ուր գթութիւնը կը գնէր եւ ամէն արժանաւոր նախատիքներ կը կլանէր: Եւ այդ կայսերութեան օրերը բարեբախտ ու երջանիկ էին արդի վիճակին հետ բաղդատելով. վասնզի հիմա երկու հարիւր տարի ժամանակ անցնելով ապականութիւնը իւր յետին աստիճանները գտեր էր. կրօնամոլութիւն եւ անբարոյականութիւն, գոռոզութիւն եւ անարգութիւն, մեղկութիւն եւ անգթութիւն, շայտութիւն եւ ազահութիւն, յանդգնութիւն եւ վատութիւն, անխղճութիւն եւ խղճահարութիւն, միշտ մոլութիւնք, միշտ ծայրեր գարնանայի հակակշիռք կազմելով, բուն ճշմարիտ առաքինութիւն ոչ ուրեք, ոչ բանի սը մէջ կ'երեւար:

Թեոդոս Մեծեն վերջ այդ կայսերական գահույից վրայ իզուր բարձր մարդ կը փնտրէ որ եւ դժուար թէ առանց աններելի պակասութեանց մէկը կարէնայ գտնել: Ամենեն հոչակատրն Յուստինիանոս՝ օրէնսդիր, մեծագործ, յաղթող շնորհիւղ երկու քաջ գորավարաց, ամենախոնարհ ծառայ է իւր կնոջ Թեոդորայի, որուն ամէն քնահաճույից եւ անիրաւութեանց գործիք կը դառնա ամէն ըոպէ: Դիւցագնական քաջութիւնը նաեւ կերպարանափոխ եղած կը գարնացնէ գմարդ, երբ կը տեսնէ Բելիսար սարսափ թշնամեաց բանակներու, նեցուկ պետութեան յաղթութեամբ դարձած դափնիներով, իւր տան եւ կնոջ խայտառակութիւնքը պատմել խորհելու վայրկենին, կայսրուհոյն մէկ նամակեն սոսկացեալ՝ իւր մեղաւոր կնոջ առջեւ տարածեալ ոտքերը կը պագնէ, մշտնջենաւոր եւ հաւատարիմ ծառայ զինք կը դաւանի. եւ «կնոջը եւ կայսեր ամենախոնարհ ծառան ասպարիզին վրայ վեհ դիւցագուն կը դառնա», թագաւորութեանց կը տիրէ, եւ նուիրեալ արքայական պսակը կը մերժէ, եւ յաղթանակի հանդիսին կը տեսնուի հետեւակ իր գերի բռնած թագաւորներումէ առջեւեն՝ երկրպագելով Թեոդորայի եւ Յուստինիանոսի գահույից:

Վերջը քանի որ մեր պատմութեան ժամանակին կը մօտենանք, կը տեսնենք, որ կայսերական գահույից վրայ բարձրացեալ մարդիկ աւելի կը պղտիկնան, եւ մեծ կարծուածները խառնուրդ սը ունին առաքինութեանց եւ մոլութեանց. ի բաց թողեալ Մօրիկ հռոմայեցի կամ Հայկագն (որու ծագումն նշանակութիւն պէտք չէ ունենա հայու համար), որ աւելի ազնիւ սիրտ ցցուց մեռնելու վայրկենին քան թէ գահույից վրայ. կը տեսնենք եւ Հերակլ՝ դիւցագն թագաւորութեան սկիզբը եւ վատթար վերջերը: Այն մարդը իր մեծամեծ յաղթութեամբ պարսից դէմ, այն տկարութեան հասցուց բերաւ այդ երկու թագաւորութիւնքը, որ արաբաց հարուածներուն չկրցան դիմանալ եւ ընկճեցան կամ տապալեցան:

Ինչ Յարկ խօսելու Յոյն կայսրութեան ժողովբոց վրայ, որոնց մայրաքաղաքի ապականութիւնը սովորութեանց եւ բարուց, զելութեանց եւ թշուառութեանց, վատութեանց եւ անզգամութեանց անցան զանցան Հռոմայ քաղաքացոց վերջին օրերը, մանաւանդ որ սոքա աւելցուցին ամէն մոլութեանց վրայ կրօնամոլութիւն սը՝ ուր կայսրեն սկսեալ յետին ձկնորսը ինքզինք աստուածաբան կը կարծէր, կրկէսները կրօնական վիճաբանութեամբ կը սկսէին եւ արիւնահեղ կոիւներով կը վերջանային, եւ անիմանալի հաւատս խորհուրդները

թեթեամիտ եւ կիսուսումն մարդկանց խորհրդածութեանց նիւթ էին: Այդ մեծատարած կայսրութեան մայրաքաղաքին մէջ Սուրբ աստուած երգելու խնդիր մը աւելի կարեւորութիւն ունէր քան թէ բոլոր Ափրիկէի կորուստը. թշնամին՝ հոն, պարսից, աւար, պուլկար, արաբ, աշխարհքի ծայրերէն կը հագնէր, հուր, սուր, կտտորած եւ աւերմունք կը բերէր շորջանակի, Կոստանդնուպոլսոյ պարիսպները կը ծեծէր եւ ներսը քաղաքացին կրօնական վիճաբանութիւնքը նախամեծար կը համարէր, եւ երկրորդական առ դուրս հասեալ վտանգը: Եթէ յաղթուէր անհոգութեան եւ վատութեան չէր յանցանքը՝ այլ աստուածային բարկութեան պատուհասն էր. եթէ Յաղթէր, Աստուածամօր շնորհքն էր: Այս կրօնական զբաղմունք ամէն օր նոր հերետիկոսութիւնք կը ծնանէին եւ նոր վէճեր:

Նոյն ոգին՝ ուրիշ ձեւով կը վարէր Պարսից պետութիւնը. յաղթող արքայից արքան՝ արեւուն եւ կրակին կ'ուտար յաղթութեան փառքը. Հպատակ այլակրօն ժողովուրդք խիստ հալածանաց կ'ենթարկուէին ժամանակ-ժամանակ. եւ ի բաց առեալ քանի մը մեծ մարդիկ, վատթար եւ բռնատր կառավարութիւն մը կը տիրէր ամէնուրեք, արդարութեան գաղափարը սահմանափակ էր նաեւ այդ Մեծ Խոսքովի մտքին մէջ, որ Նուշիրվան կ'անուանուէր եւ որ Սասանեանց փառքն եղած էր իր քաջութեամբք եւ յաղթութեամբք, երկարամեայ թագաւորութեամբ, եւ ինքզինք արդար կը սիրէր անուանել եւ որ մահուան անկողնին մէջ իր ժառանգին բարի խրատներ կ'ուտար. «Արդարադատ եղիր, սանձահարէ անիրանները, մխիթարէ թշուառները, սիրէ երիտասարդները, պաշտպանէ գիտութիւնը, հետեւէ ծերոց խորհուրդներուն, մի՛ թողուր կառավարութիւնը երիտասարդաց եւ քու ժողովրդոցդ երջանկութիւնը քու նպատակդ լինի: Ընդարձակ թագաւորութիւն մը կը թողում քեզ, եթէ իմ խրատներս լսեա՛ կը պահես գայն, եթէ արհամարհեա՛ կը կորսնցնես»: Այս խօսքերը գրուցելէն վերջ, եօթանասուն տարի նաեւ չի քշեց, իր յաջորդներէն եւ ոչ մէկը իր բնական մահուամբ չի մեռաւ, եւ այդ թագաւորութիւնը, որ Միջերկրականէ մինչեւ Հնդկաստան, Չինաց սահմաններէն մինչեւ Արաբիայ ամենքը կը սարսեցնէր քանի մը տարի առաջ, յանկարծ անհետացաւ կատաղի աղանդաւորաց հրոսակներու առջեւ, որոնք ոչ անուն եւ ոչ կրօնք ունէին նոյնպէս քանի մը տարի առաջ:

Այսչափ երկայն չէինք խոսէր այս երկու մեծ ինքնակալութեանց վրայ, եթէ Արշակունեաց թագաւորութեան ժամանակէն սկսեալ Հայաստան սոցայ երկուքին հպատակ, հարկատու եւ պատերազմի դաշտ եղած չլինէր անընդհատ:

Հայոց ազգը երեքի կը բաժնուէր իրօք՝ որոց երկուքը ամէն բան էին, իսկ երրորդը նշանակութիւն չունէր: Եկեղեցական մարմինը, որուն գլուխը կաթողիկոսն էր, եւ գօր նախարարներն եւ եպիսկոպոսները կ'ընտրէին. ոմներ իր արտօնութիւնները, վասնզի ինքն էր օրէնքները շինող: Իրեն հետ կ'ուզար Նախարարական մարմինը եւ Ազատաց խումբը, որ երկրին տէրերն էին: Հրամայել, իշխել, պատերազմել էր իրենց գործը: Նախնի սովորութիւնները եւ արտօնութիւնքը կը պահպանուէին դարձեալ իրենց համար, քաջութիւնը ժառանգական էր այդ ընտանեաց մէջ, իրենցկարգը եւ գահոյքը յարգուած էին նաեւ յունաց ինքնակալներէ եւ Սասանեանց թագաւորներէ, յարկ կ'առնէին եկեղեցականաց պէս եւ չէին վճարէր, մարմնատր պատիժ գանահարութիւն չի կար իրենց համար, ինչպէս վանքեր, նոյնպէս իրենց ոստանները, ամրոցները, բերդերը, դղեակները ամուր դիրքերու վրայ եւ պարսպապատ շինուած բաւական ապահովեալ էին թշնամեաց եւ ասպատակաց յարձակումներէն: Կրօնասէր սովորաբար՝ իրենց պալատներէն աւելի վանքերու եւ եկեղեցիներու շինութեանց եւ կալուածոց կ'ուտային իրենց գանձերը: Պարսկական եւ յունական սովորութիւնք, գեխութիւնք եւ անառակութիւնք բնականաբար դիրաւ մուտ կը գտնէին իրենց մէջ: Ինչպէս բնական է ազնուատոհմութեանց ամէն տեղ արհամարհ աչօք նայիլ հասարակ ժողովրդեան վրայ եւ հարստահարել, նոյնը սովորաբար կ'ընէին հայոց նախարարք եւ ազատք: Վասնզի այդ երրորդ մասը՝ ժողովուրդը, որուն մէկ իրաւունքը չլիշուիր մէկ տեղ մը, չի կար հաստատութիւն մը, որուն վրայ ինք յենուէր, չի կար կազմակերպեալ օրէնք մը, որ զինք պաշտպանէր. եթէ լիսեր եւս՝ ե՞րբ օրէնքը առանց գօրութեան կրցեր է մէկուն պաշտպանութիւն լինիլ. օրէնքներն ուժ ունենալու համար միշտ կազմակերպեալ մարմնոյ մը

պէտք ունէին, եւ օրէնքներն արդար գործադրութեամբ միայն կրնան ժողովրդոց սիրելի լինել եւ իրենց սրտին մէջ տպատրուիլ՝ սովորութիւն դառնալ: Հայաստանի օրէնսգիրքը բացի հոգեւոր գրեանքէ ուրիշ օրինաց տեղեկութիւն չունէին. Յուստինիանոսի օրէնքները գրեթէ վեց հարիւր տարի վերջ հայերէն թարգմատութիւն ունեցան. ի՞նչ ուրեմն կը կառավարէր այս ժողովուրդը – սովորութիւնք եւ խղճմտանք: Վաղարշակայ օրէնքները իւր արքունեաց պերճութեան եւ նախարարաց գահույից համար կարգադրութիւնք էին, եւ քրիստոնէական կրօնքին հետ հրէութիւնը այնչափ ազնուացեր էր, որ Բագրատունիք, Ամատունիք, Գնթունիք հրէական ցեղերէ իջած կը համարուէին, որ շատ կարելի է թէ սխալ մը լինէր. Արծրունիք, Մամիկոնեանք, Կ'ամսարականք օտարագոյիք էին: Եւ այս նախարարները հայ ազգին տեսքն էին իրենք ազատ եւ ժողովուրդն անազատ. նոյն յանցանքին համար կանոնագիրքն կը հրամայէր, որ քահանան եւ ազատը 100 դրամ տուժէ, իսկ անազատը 50 տուժէ՝ շատ մը ծեծ ուտէ, վասնզի ազատին մարմնական պատիժ արգիլուած էր, ուստի՞ց, – հաւանական թէ ի սովորութեանց:

Կային ժամանակներ ուր նախարարութեան ձեռքը այն աստիճան կը ծանրանար ժողովրդեան վրայ ոսկոյյ եւ արծաթի հարկապահանջներ դնելով, որ հեղինակ մը նմանցնէ այդ խեղճ շինականը այսինքն ժողովուրդը՝ «Մարդու, որ կրնկնի ի ծով եւ հնարք չի գտնէր ելնելու» եւ «Հիւանդի, որ ցաւէն տագնապեալ խօսելու նաեւ կարողութիւն չունի»:

Ո՛վ որ լաւ դիտէ եւ ուսնի եւ դիմանայ խորհրդածել պատմութիւնը, կը տեսնէ թէ աշխարհագրական դիրքն էր պատճառ ինչպէս ունանք կարծեցին նոր ժամանակներս, որ հայ ազգը կը տկարացնէր թշնամեաց դէմ՝ կը բաժնէր եւ անմիաբան կ'ընէր, այլ այդ նախարարական իշխանութիւնը, որ մեծ եւ պզտի բռնատրյութեանց բաժնէր երկիրը, կեդրոնական իշխանութիւնը կը տկարացնէր, եւ այդ բռնատրները գործիք կ'ընէր օտարին բանասարկութեանց եւ միջամտութեանց. ինչպէս հին ժամանակներէ ի վեր սխալ կարծիք մը կը տիրէ թէ հայք անմիաբան են, իբրեւ թէ անմիաբանութիւնը բնածին պակասութիւն մը լինէր հայուն քով: Եթէ հայք միաբանեցան 300 թուականին, կրցան ընդունիլ միաբանութեամբ քրիստոնէութիւնը, եթէ իրենց օրինակին եւ ազդեցութեան հետեւեցան Վիրք եւ Աղուանք գրեթէ նոյն ժամանակին, եթէ հայ լեզուն կրօնից պէս կրցեր էր անցնիլ այդ սահմաններէն եւ Կուր գետի եզերքներէն մինչեւ Կորդուաց լեռները տարածուիլ, ինչո՞ւ չտեսնենք թէ միմիայն պատճառ՝ քաղաքագիտութեան պակասութիւնն էր Արշակունի թագաւորաց քով, որ Հայաստան անիշխանութեան կը մատնէր: Եթէ Տրդատ նախարարաց դէմ նոյն հանճարն ու գործութիւնը ի գործ դնէր՝ ինչ որ դրաւ՝ պարսիկը եւ կռապաշտութիւնը վարելու համար Հայաստանէ, Արշակունեաց աթոռը իւր մեռած վայրկենէն չէր սասանէր ի հիմանց եւ Խոսրով իւր որդին չէր կարօտէր յունաց ամբարտաւան օգնականութեան իւր հօրն աթոռը բարձրանալու համար: Ի՞նչ կարօտութիւն ունէր Աղկունեաց դաւաճան Նահապետը եւ նախարարութիւնը ջնջելէ վերջ՝ տեղը նոյն արտօնութեամբ Մամիկոնեանք հաստատելու: Բայց նախարարութիւնը երբ հանդարտ էր, թաղաւորներու համար ծուլութեան դիրտութիւն կ'ուտար երկրի կառավարութեան մասին, միայն թէ թագաւորները գորաւոր լինէին: Մենք կը հասկանանք թէ այդպիսի ՚ի գարուց խորարմատ նախարարութիւնը հիմնահատակ ընել դիրտին չէր. բայց նոյնպէս դիրտին չէր հազարաւոր տարիներով արմատացեալ կռապաշտութիւնը ջնջել, եւ այդ կրցաւ ընել Տրդատայ կորովի բազուկը: Ինք պէտք էր ընել եւ այդ, եւ ոչ իւր անպիտան յաջորդներէն Արշակայ թողուլ, որ մոլութեանց եւ յիմարութեանց անճոռնի խառնուրդ մ'էր եւ քան զամենքը վատթարադոյն, եւ որ բնական էր թէ չի յաջողէր այդպիսի մեծ ձեռնարկութեան: Եւ հետեւանքն այն եղաւ, որ այս երկու թշնամեաց թագաւորութեան եւ նախարարութեան պատերազմին մէջ, առաջինն անհետացաւ եւ երկրորդը խաղալիք լինելով օտարին պարսկին եւ հռոմին, երբեք չի մտածեց անկախութեան փորձ մը փորձել թէպէտ շատ յարմար վայրկենաններ ներկայացան: Այլ իր քաջութիւնը կը վատնէր օտարին ծառայութեան մէջ, Սասանեանք բանակներուն հետ կ'երթար մինչեւ Թրքաստան հոնաց եւ հեփթաղաց հետ կը պատերազմէր, բիզանդական բանակներուն հետ կ'երթար մինչեւ Ափրիկէ եւ Իտալիայ եւ Դանուբի ափանց վրայ վանդալաց եւ գոթաց եւ բուկարաց եւ սարմատացոցոց հետ պատերազմելու համար:

Բայց անկարելի է ուրանալ, որ նախարարութիւնը դիւցազնական վայրկեաններ ունեցաւ. չազկերտի պէս մեծ եւ յաղթող թագաւորի մը դէմ խիզախեց Վարդանայ հետ եւ քաշութեամբ պատերազմեցաւք Վահանայ հետ Վաղարշ խոնարհեցուց եւ Կ'աւատայ կրօնամոլութիւնը հալածեց. Վարդան երկրորդի հետ Նուշի բուսն Խոսրովու լուծը թօթափել հանդգնեցաւ: Բայց բոլոր այս պատերազմաց մէջ նախարարութիւնը մեծաւ մասամբ միաբան էր, վասնզի կրօնքի պաշտպանութեան էր կոչուր, իրեն ցրուեալ գորութիւնը միացնելու մեծ շարժառիթ մը պէտք էր՝ կրօնքը, վասնզի նախարարութեան բնութիւնը անիշխանութիւն, անմիաբանութիւն էր: Իսկ անմիաբանութեան մասին՝ հայերը նոյնչափ անմիաբան եղած են ինչչափ ամէն աղինք, որ գորաւոր կառավարութիւն չեն ունեցեր երբեք: Իրենք ոչ երբեք ունեցէք են յունաց պէս քսան, հինգ տարի քշող քաղաքական պատերազմ մը Պեղոպոնէսեան պատերազմի պէս, թէպէտ նա խարարութեանց անմիաբանութիւնը հար եւ նման էր այդ Յունաստանի փոքր, փոքր հասարակապետութեանց, միայն այն տարբերութեամբ, որ հոն ժողովուրդն ազատ եւ ամէն բան էր, եւ ուսմունքը բանական մարդը բարձրացուցեր էր, իսկ Հայաստան՝ ժողովուրդը ոչինչ էր, եւ իր բռնաւորներն ամէն ինչ: Յունաստան ծովէ շրջապատ եալ բնական ամրութեամբ դարձեալ մեծ տէրութեան մը կարգ անցնելու համար պէտք եղաւ, որ Մակեդոնացուց լուծին տակ անցնի եւ Աղեքսանդրի հետ արշաւի: Առանց գորաւոր կազմակերպեալ իշխանութեան եւ խիստ օրինաց անկարելի է միաբանութիւն, վասնզի փոքրիկ շահեր մեծ շահերու դէմ կապտամբին, եւ մեծ շահեր գորութեան պէտք ունին պզտի շահեր եւ անոնց բանասարկութիւնքը ճնշելու համար: Խիստ կառավարութեան ամենէն անպիտանը նախադասելի է անիշխանութեան: Հայ նախարարութիւնն անիշխանութիւն էր արմատացեալ: Եւ որովհետեւ չի կրցաւ կանոնաւոր եալ ազնուապետութիւն մը նաեւ կազմել՝ ինք ինկաւ գահավէժ եւ ազգն էլ իր հետ տարաւ: Այդ ազնուապետութիւնը՝ եթէ կարէնար կազմել նախարարութիւնը, ազգին նան երջանկութեան ճամփայ թերեւս բանար. բայց ռեւիցէ՛ բան կազմելու համար՝ արդարութեան եւ կանոնի մը հնազանդել յանձն առնելու է, այս կամքը հագիւ քանի մը նախարարաց քով կ'երեւի պատմութեան մէջ, վասնզի անիշխանութիւնը կը ներէ միայն սանձարձակ զեղծմունք՝ ուսկից կամօք եւ մասամբ իսկ գրկուիլը շատ մեծ առաքինութիւն է:

Հայք ընդհանրապէս միաբան եղած են միայն այն վայրկեանին, երբ իրենց կրօնքին բռնաբարութիւն հասներ ռեւէ իշխանութենէ եւ գորութենէ. ամէն բանի անտարբեր հայը միշտ պատրաստ կը տեսնենք բռնութիւնը բռնութեամբ վանելու, եւ եթէ անկարելի լինի՝ ամէն հալածանաց տանելու անխախտ կենալով հայրենի դաւանութեանց վրայ: Ամէնուն յայտնի է եւ վերն էլ յիշեցինք թէ ինչպէս հայ քրիստոնէութիւնը անընկճելի մնաց Մասանեանց կռապաշտութեան դէմ. նոյնը կը տեսնենք նաեւ Բիւզանդիայ կայսերաց բռնութեանց եւ ամէն տեսակ պատճառաբանութեանց դէմ. կրօնասիրութիւն էր այս ընդհանուր նկատմամբ. բայց անիշխանութիւնը անմիաբանութիւն կարծողաց կը գրուցենք թէ աւելի հետեւանք էր նա եկեղեցական իշխանութեան կանոնաւորեալ կազմութեան, որ հզօր մարմին էր ձեւացեալ վերուստ ի վայր եւ գորաւոր կապով շղթայալ: Տգէտ կամ գիտուն այդ եկեղեցական կազմութիւնը բիւզանդական բոլոր աստուածաբանական ուսմանց – նրբութեանց եւ իմաստականութեանց հետ կրցաւ մաքառիլ ու մրցիլ: Մերժեց նորա իրաւացի եւ անիրաւի ուղղափառ կամ չարափառ պահանջմունքները եւ մնաց անթափանցելի ամէն վիճաբանութեանց եւ ամէն հալածանաց դէմ եւ անխախտ պահեց ինչ որ անգամ մը Լուսաւորչէ առած էր:

Կաթողիկոս մը կը հնազանդէր կամ կը խոնարհէր շերակլ կամ Կոստանդին կայսերաց, բայց եկեղեցական մարմինը եւ ժողովուրդը անշարժ կը մնար հայրենի կրօնական դաւանալթեանց իմանալով կամ չիմանալով: Եւ այդ կաթողիկոսը կամ իր յաջորդը վերջը-վերջը պէտք էր ընդհանուրին հետեւեր, եթէ չուզէր բաժանակից սատանայի համարուիլ

Եթէ թագաւորութիւն կամ նախարարութիւն կարէնային գորաւոր կառավարութեան մը ձեւ առնուլ եկեղեցական իշխանութեան պէս, այն ժամանակ անիշխանութեան վտանգեն ազատ կը լինէր Հայաստան եւ կրնար ակնածելի լինիլ իր գորաւոր դրացեաց: Բայց

դժբախտաբար երբեք նախարարութիւնը այդ չէր խորհած, եւ որ շատ կարեւոր ու գործադրելի էր այս միջոց ժամանակիս մէջ, արուն պատմութիւնը կը գրենք:

Եւ Թեոդորոս Ռշտունի կը մտածէր, այդ մարդը որ «մորմոքեալ ընդ կորուստ աշխարհին», Յունաց յիմար Սպարապետին ամբարտաւան անհոգութիւնը չէր կրցեր շարժել եւ իր յորդորներով ոչ օգուտ այլ նախատինք քաղէր էր: Հիմա որ ականատես էր՝ ինչ որ արդէն գուշակէր էր, աւերմունք հրայրեացք՝ կոծ ու լաց կը տեսներ եւ կը լսէր, եւ ինչ դարման որ կարելի էր, կ'ըներ, եւ այնպէս կը շարունակէր իր ճամփան անցնելով Գողթան, Նախշեան, Կոզովիտ, ուր դառն հայեցուածք մը ձգեց Վարդանաբերդի վրայ. կ'երթար Տայոց գաւառը թիկնապահաց վրոքրիկ խումբով մը եւ կ'իջնէր ի Թաւուսկերտ ւան, ուր հին ապարանքն էին Տայոց Բագրատունի իշխանաց, եւ ուր կը բնակէր միայնակ նոյն ժամանակներ շամասպրուի տիկին, մայր Վարագտիրոցի, կին Սմբատ Մարգպանին շայոց եւ Վրկանաց, որուն քաջութեանց համբաւը հոշակեալ էր բոլոր արեւելք եւ որ այնչափ սիրելի եղած էր Պարսից թագաւորին իւր հաւատարմութեամբ եւ որուն յիշատակը կը պատուէր Թեոդորոս Ռշտունի իւր հայր եւ վարժիչ պատերազմական արհեստից անուանելով: Մանաւանդ որ սերտ բարեկամութեամբ կապուած էր Վարագտիրոց Ասպետի՝ նորա որդուոյն հետ, որ նոյն ժամանակները Արշիպեղագոսի մէկ կողմն արքայազն էր ընտանեօք Հերակլ կայսրէ:

ԳԼՈՒԽ Է

Ժամանակն արդէն ձմեռնային՝ ցուրտը սաստիկ էր այն տարի Հայաստանի բարձր գաւառներուն մէջ: Եւ այդ Թաուսկերտի պալատին մէջ, ուր պառաւ Տիկինն մը քաշուած կը բնակէր, որ շատ փառք, մեծութիւն, պատիւ տեսած էր իւր էրկանը կենդանութեան եւ որդուոյն առաջի տարիները, եւ որ այն օրերը կը յիշէր, երբ արքայից արքային ընծաներն ու նուիրակները իրարու կը յաջորդէին, յաղթութեանց ատետաբեր սուրհանդակները շարունակ իւր դուռը կը բախէին եւ Պարսկաստան ու Հայաստան:

Բազմայադէպ անունը Բագրատունեաց իշխանին կ'ուտային. իսկ հիմա ինք Տիկինը մոռցուած, բարձիթողի եղած, այդ հայոց կանանց առաջինը երբեմն պատուոյ եւ հարստութեան մէջ, կը նստեր տխուր ձմեռուան պէս, եւ կը համրէր օրերը, որ լուր չէր առած իւր սիրական եւ անդրանիկ որդուոյն:

Թէպէտ մահ եւ արքայ տխրութիւն բերէր էին այդ պալատը, եւ Տիկինը սգաւոր՝ բայց սպասաւորաց, աղախնայց եւ թիկնապահաց թիւն ու հանդերձանքը գրեթէ չէր նուագեալ: Երկրին կառավարութիւնը թէպէտ Սարգիս՝ բնիկ Տայեցի իշխանի մը ձեռքն էր, բայց ոչ երբեք առանց Բագրատունի Տիկնոջ խորհուրդին բան մը կը կատարուէր, վասնզի այս Սարգիս այն քաջերէն էր, որ Սմբատ Մարգպանի բախտին եւ դրօշակին հետեւելով՝ փառաց եւ մեծութեանց տէր եղած էին:

Երբ այսպէս Տիկինը տխուր եւ միայնակ նստած էր, իմացուցին իրեն թէ Սարգիս իշխանը կը խնդրէր զինք տեսնել, եւ թէ հետը երիտասարդ մ'էլ կար: Եւ Սարգիս մտնելով խորին յարգանքօք ողջունելէն վերջ Տիկինը՝ ներկայացուց Ներսէս Սպան, որ նոր կը դառնար Յունաստանէ եւ որ նամակ ուներ Վարագտիրոց Ասպետն առ Տիկինն եւ առ Թեոդորոս Ռշտունի:

Բագրատունի Տիկինը առաւ իւր որդուոյն նամակը եւ շտապաւ կ'արդային վերջ երկրորդեց եւ երրորդեց իր ընթերցմունքը, վասնզի շատ համառօտ էր եւ դառնալով գօրականին՝

– Կը տեսնես, որդեակ, – ըսաւ, – իմ գաւկիս նամակը շատ համառօտ է. քեզմէ պէտք է տեղեկութիւն առնես, ինչպէս ինք կը գրէ. ինչպէ՞ս տեսար զինք, լաւ՞ է, առո՞ղջ է, ինչպիսի՞ կողմի է այս արքորանաց կզգին. միթէ՞ ազատելու յոյս չի կա...

– Առողջութիւնը լաւ վիճակի մէջ է, վասնզի ույդ կողմին շատ գեղեցիկ է՝ օդն առողջ, նարնջի եւ լիմոնի ծառերով զարդարուած, թէպէտ խիստ պահպանութեամբ կը հսկեն, որ չի փախչի. ընտանիքն էլ բոլորը լաւ են: Իսկ ազատելու յոյս չիմիլ կարելի չէ, ինչպէս յայտնի է, կայսրը իրեն խոստացել է երդմամբ ազատութիւն, բայց պալատին մէջ կան թշնամիք, որ կը ջանան յետաձգել այդ խոստմունքը, ինչպէս ես կըրցայ իմանալ:

– Կրնա՞նք իմանալ ինչպիսի անձինք են, որ քեզ այդ տեղեկութիւնք տուին:

– Այո, իշխանուհի, Թեոդորոս գօրավար Երիզագի, որ ձեր որդուոյն Ասպետին շատ բարեկամ կ'երէի, նա ինձ հրամայեց գաղտնի երթալ եւ տեսնել եւ լուր բերել իշխանին համար: Կայսրը առջի մարդը չէ բոլորովին փոխուած՝ քանի որ տարիքը կառնու, կը թուլանայ, Մարտինէ կայսրուհին է, որ կը կառավարէ երկիրը, եւ դժբախտաբար այդ կինը չէ, որ գիտէ լաւ կառավարել, այլ խելքը, միտքը թագաժառանգին տեղ իւր որդին անցնելու լինելով, իւր ձեռնաստուններն առաջ կը քշէ, եւ այսպէս ամեն կարգ, կանոն տակնույրայ եղած է:

Նոյն միջոցին սպասաւոր մը ներս մտաւ իմացնելու թէ Թեոդորոս Ռշտունին հասաւ. եւ երբ եկաւ գօրավարը՝ մեծ յարգանքօք ողջունեց Տիկինը եւ ներկա անձինքը, ահա հանեց Ներսէս երկու նամակները Ասպետին եւ Երիզագի Թեոդորոսի կողմանէ: Մեծ ուշադրութեամբ կարդաց իշխանը, եւ կարելի չէր իմանալ իր երեսնն անցայ պարունակութիւնը, մինչեւ Տիկինը չի կարենալով համբերել, հարցուց.

– Այդ նամակներէն կրնա՞ս մեզի տեղեկութիւն տալ, իշխան, թէ որդիս Ասպետը, ի՞նչ պիտի դառնայ:

– Ո՞ր էր թե այդ ձեր փափագը, իշխանուհի, որ իմ նաեւ մեծ փափագս է, կատարուէր, վասնզի Ասպետին Հայաստան դառնալը, աս միջոցին մեզի կեանք կրնայ տալ. դուք հոս Հայաստանի մէկ ծայրը չէք գիտէր թէ ի՞նչ սոսկալի արշաւանք կրեց եւ ի՞նչ վիճակի մէջ է աշխարհքիս արեւելեան կողմը...

Եւ սկսաւ պատմել Նախշեանի, Գողթան, Կոզովտի գաւառաց անցքերը: Եւ ասոնք ամէնքը յիշելեն վերջ՝ դառնալով Ներսէսի՝

– Ահա ասոնք ամէնքը յունացոյ քաջութիւններուն արդիւնքն են, – ըսաւ:

– Խնդրեմ, իշխան, զիս յունաց ստացուածք մընէր, վասնզի ես իրենց ծառայութեան մէջ մտած լինելովս, իմ հայութիւնս երբեք ուրացեալ չեմ, հոգով, սրտով հայ մնացած եմ եւ պիտի մնամ: ուրիշ բան է՝ եթէ իրենց երկրին մէջ գտնուելով՝ իրենց լեզուին եւ գիտութեանց տեղեկութիւն առէր եմ եւ այդ բանին համար կարծեմ թէ գէշ բան մը ըրած չեմ:

– Եթէ այդ գիտութիւնքը քու ազգիդ օգտին ծառայեցնելու միտք ունիս՝ աստուած քեզ օրհնէ. մենք իրենց ուսմանց թշնամի չենք, բայց շատ ու շատ վարձ տուին մեզ իրենց վատութեան պատերազմի մէջ, եւ իրենց քաջութեան ժամանակ շատ վատ բան ըրին, երբ կրօնական խառնակութեամբք Հայաստանի ամէն տուն խտովեցին:

Եւ այս խօսքերը գրուցելուն Թեոդորոսի աչքերը սոսկալի փայլ մը առին եւ դառնալով Բագրատունի իշխանուհոյն՝

– Այդ Քրիստափորը, որ ամէն հայոց նախարարք միաբանեցան, վար առին կաթողիկոսական աթոռեն, իբրեւ անդուռն բերան, իբրեւ գրպարտիչ, իբրեւ չարալեզու, սուրբ մէր, իսկ մենք յիրաւի արժանի պատիժը կրեցինք եւ կը կրենք այսօր կաթողիկոս մը ունենալով, որ երկիւղին եւ տգիտութեան կը գոհէ մինչեւ իր Լուսաւորիչը: Ասպետը, Տիկին, այս մարդն աթոռը գրաւ, ինք արքայ գնաց, եւ ես մինակ մնացի ամէն Հայաստանի մէջ՝ ուր եթէ քանի մը սիրտ ու գութ ունեցող մարդիկ գտնուէին, այս խեղճ հայրենիքը կարելի կը կենդանացնել: Թշուառութիւն ամէն կողմեն կը տեղա, արաբացիք՝ աստուածային նոր պատուհաս՝ փոթորկի պէս զարկին՝ անցան գնացին. յոյք վատ եւ ամբարտաւան իբրեւ ջախջախ եղէզ խորտակեցան. հիւսիսականաց կատաղութիւնն սանձելու համար հազիւ կը բաւեն Վիրք, Աղուանք եւ Միւնիք, Արծրունիք եւ Անձեւացիք շփոթած հազիւ կը խոստանան երբեմն արեւելեան կողմը պաշտպանել, Մամիկոնեանք Մուշեղ եւ Համազասպ տարտամ պատասխաններ կ'ուղարկեն իմ հրաւիրանցս, իսկ Մոկացոցոց նախարարն Արդուկ յայտնի համարձակ անամօթութեամբ առաջնորդ եղեր է արաբաց: Դուրսեն թշնամիք, աւարառութիւնդ, հուր, սուր, կործանմունք, ներսեն անհոգութիւն, թուլութիւն, հարստահարութիւն եւ մատնութիւն... ո՛ւմ դիմես եւ ուստի՛ յուսաս օգնութիւն: Աստուած, կ'ըսես եւ ինքնիրենս. բայց Քրիստոսի փոխանորդը՝ Հայոց կաթողիկոսը կը տեսնես թէ կայսրեն կը վախէ, իր ժողովուրդեն կը վախէ. աթոռը թողած՝ Կարնոյ պարիսպներէն շիւտարձակիր ելնելու. իմ հրաւերներուս իր ծերութիւնը՝ հիւանդութիւնը ցոյց տալով կը պատասխանէ: Ահա վիճակը, իսկ դարմանը ուրտե՞ղ... չեմ տեսնէր:

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.